

A KÜLSŐ TÉR

MEGGYESI TAMÁS*

Az *Építés-Építészettudomány* XXX (2002) 1–2. füzetében közöltük A külső tér c. kutatás bevezető fejezetét, amely a téma nemzetközi szakirodalmát tekintette át.

Az alábbi szövegválogatás a kutatás érdemi részébe enged betekintést. A teljes kutatási anyag a Műegyetemi Kiadó gondozásában 2004 elején könyv formájában is megjelent, és a következő fejezetekből állt: 1. Építészeti tételmelekek, 2. A külső tér fenomenológiája, 3. A külső tér építészeti dimenziói, 4. Az építészeti térelemek térbeli kontextusa, 5. A külső terek tipológiája, 6. Tervezéselmélet.

A jelen válogatás a 2., 3., 4. és az 5. fejezet legfontosabb részeit tartalmazza – helyhiány miatt az ábrák nélkül.

Az első fejezet a külső tér fenomenológiájával foglalkozik, és a *hely* (Ort) és a *tér* (Raum) fogalmának Heidegger-féle kettősségére épül. A fejezetes kiterjeszti a filozófus híres híd-hasonlatát az építményekre is, amelyek egymással és környezetükkel való potenciális viszonyukban a *szolidaritás* különböző fokozatait valósítják meg. Míg a *hely* értelemszerűen statikus jellegű, addig az *úton-lét* egy másfajta tériséget képvisel. A külső tér az építmények közötti *viszonyoknak* is hordozója, és ezzel a tér egyik fontos, de elhanyagolt dimenziójaként értelmezhető. Mivel a térbeli viszonyok szolidaritása napjainkban csökkenő tendenciát mutat, joggal beszélhetünk „a tér elvesztésének” folyamatáról is; ennek tömör foglalata az amerikai „disjointed incrementalism” kifejezés.

A könyvnek egy másik, itt közölt fejezete az építmények *térbeli kontextusának* természetével foglalkozik. Az elemzés az angol kontextualista iskolát követve a kontextust egyfajta *települési szövődésnek* tekinti, amely öt szellemi természetű dimenzió kölcsönhatásában értelmezhető, ez a *kaotikus*, az *organikus*, a *racionális*, az *emocionális* és a *szimbolikus*. A tér szervezése olyan morfológiai archetipusokkal is leírható, mint amilyen a *halmaz* (az elemek esetleges térbeli eloszlása), a *csoport* (az elemek valamilyen közössége), a *tömb* (a kettős teleksor), valamint a *lineáris* és a *poláris* térszervezés (vagyis a térbeli elemek utcás és centrális jellegű elrendeződése). A tér konkrét szerveződése ezek után a szellemi természetű dimenziók és a morfológiai archetipusok kölcsönhatásaként írható le. Az alaklélektan alak-háttér, illetve tömeg-tér viszonyainak felhasználásával a tanulmány megkísérli felállítani a külső terek egyfajta *kontextuális tipológiáját* is, amelynek alapját nem a terek formai sajátosságai, hanem a települési szövet kontextusában elfoglalt helyzetük képezi.

Kulcsszavak: várostervezés, városépítészet, tételmelet, építészetelmélet

* A műszaki tudomány doktora, egyetemi tanár. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építésmérnöki Kar, Urbanisztika Tanszék. Tel.: 463-1319; 463-3841.

A KÜLSŐ TÉR FENOMENOLÓGIÁJA

A klasszikus és a jelenkori építészeti térelméletek nemcsak azért hasonlíthatók össze nehezen, mert mindegyik a térnek más és más aspektusát írja le, hanem azért is, mert módszertani értelemben is vegyesek. Ezen túlmenően rögtön az elején tisztázni kell, hogy milyen értelemben beszélhetünk „külső” térről, és mennyiben létezik a külső térnek elmélete a „belső” tér elméletével szemben. A külső térről mint jelenségről többféle szempont alapján is lehet kijelentéseket tenni. A kijelentések természete és az alkalmazható módszer nyilván attól függ, hogy valójában *miről és miért kívánunk beszélni*. Az utóbbi évszázadban a külső tér klasszikus történelmi kategóriáit: a zárt utcák és terek világát irreverzibilis erózió kezdte ki, és a jelenkori urbanizáció nyomán olyan léptékű társadalmi és kulturális változások következtek be, amelyek az építészeti környezet sokféleségének soha eddig nem tapasztalt divergenciájához és értékrendjének válságához vezettek. Éppen ezért kell újraértelmezni *a hely és a tér fogalmát, a tér minőségi dimenzióit, a belső és a külső tér viszonyát, az építmények kontextusát, valamint a városi tér megjelenését* ebben a kontextusban.

A külső tér első megközelítésben vulgáris fogalomnak tűnik: nyilván mindaz, ami az épületen mint belső téren kívül van, olyan tér, aminek „egyik alkatrésze”, ti. a fedele hiányzik (Ashihara 1970). A problémát nem is annyira a belső és külső tér közti különbség, mint inkább a kettő közti határ bizonytalansága jelenti: az átmeneti jellegű terek széles skálája miatt inkább azt kellene mondanunk, hogy a valóságban csak *egyféle tér* és ennek megfelelően csak *egyféle térelmélet* létezik: vagyis jelen esetben is inkább egy *általános térelméletről* van szó. Amiért mégis különbséget teszünk, annak egyik oka a hagyományos építészeti elmélet hajlama arra, hogy az építészet célját belső terek létrehozásában lássa (Semper 1860, Giedion 1941, Zevi 1957). A másik ok az urbánus környezet válságtüneteinek elmélyülése, ami végül is témánk aktualitását szolgáltatja. A „külső tér” azonban egy parttalan realitás, hiszen az átmenetek számtalan változata mellett nemcsak az építmény közvetlen vagy tágabb szomszédságát, az utcákat és tereket, a tájat és a települést, hanem a földet és az eget, sőt, magát a kozmoszt is magában foglalhatja – vagyis túlságosan sok mindent ahhoz, hogy tudnánk, miről van szó. Hiába tudjuk, hogy a külső tér mindaz, amelyben a természet megjelenik és ezen belül a település tere; a jelenség éppen azért szorul értelmezésre, mert ez a tér nem választható el sem a természettől, sem az épített környezettől. A klasszikus tartályhasonlaltal szemben, miszerint a tér az, amit az edény magába zár, érezzük, hogy maga az edény is a tér része. Platón Timaiosza szerint a *χορὰ* (chora) az ideák befogadásának közege, egyfajta mátrix, a mitikus térfogalom Eisenman-féle értelmezése szerint pedig inkább a hely és az objektum *közötti* valami, ami a lábnyomunkat fölve-

vő parti fővenyhez hasonlítható.¹ Akárhogy is van, a tér pusztá kiterjedés jellegű, háromdimenziós értelmezését meg kell haladnunk, és az értelmezési kísérletet *fenomenológiai-egzisztenciális-szintetikus* megközelítéssel kell kezdenünk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy le kell mondanunk a külső tér építészetről; el kell jutnunk az *analitikus-leíró*, illetve *morfológiai* elemzéseikig is – hiszen egy általános térelméletnek nyitottnak kell lennie a praxis, az alkalmazás irányába. Fejtegeté-seink nem titkolt célja, hogy a fenomenológiai térértelmezéstől az analitikus térelméleten át eljussunk a külső tér morfológiájáig, majd kísérletet tegyünk egy alkotásközpontú tervezésemélet megalapozására, ami az oktatásban közvetlenül is felhasználható.

A HELY ÉS A TÉR

A térélmény antropológiai gyökerei

A térbeliség élménye az emberré válás folyamatának egyik fontos eszköze és egyben eredménye is. Azáltal, hogy az ember véglegesen felállt és gerince függőleges helyzetbe került, a tér dimenziói: az *elől és hátul*, a *jobbra és balra*, valamint a *fent és lent* új értelmet kaptak. Az ősi kínai kozmológia a négyességet egy ötödik dimenzióval: a *centrummal*, a középponttal egészíti ki, egyes változatokban pedig a *földdel* és az *éggel* a dimenziók száma eléri a szent 7-es számot – ami arra utal, hogy a tér nem csupán sztereometriai valóság, hanem vannak „láthatatlan dimenziói” is. „Az ember egzisztenciális terének legegyszerűbb modellje ezért a horizontális sík, amelyen egy vertikális tengely halad át” (Norberg-Schulz in: Kerékgyártó (szerk.) 2000, 244. oldal). A közvetlen tapasztalásban az ember egy mozgó térbeli koordináta-rendszer origójában találja magát, ahol *minden mérték alapja az ember mint mikrokozmosz*. Az ember egy olyan *belső* világot képvisel, amely a *külső* világ, a kozmosz tükörképe, egyben *interiorizációja*. Ez a térélmény egzisztenciális alapja. A külső tér fogalma is ebből az új antropológiai helyzetből és tapasztalatból származhat. Eszerint a *megélt* tér első megközelítésben a végtelen kozmosznak egy olyan darabja, amelynek két fix alkotó eleme a *föld* és az *ég*. Alapja a *földfelszín*, teteje pedig a horizont fölé magasodó *égbolt*. A természetes külső tér úgy, ahogy azt a föld felszínéről érzékeljük: *félgömb alakú*. Ez a tér az alapsíkot illetően lefelé *abszolút zárt*, az égboltot illetően viszont *abszolút nyitott*: dimenziói a végtelenbe nyílnak, vagyis térfala „virtuális” fal, egyfajta kozmikus

¹ In: A. E. Taylor: *Platón*. Osiris Kiadó, Budapest 1999. 632–633. A *chora* Eisenman-féle értelmezéséről Kunszt György és Klein Rudolf *Peter Eisenman* c. könyvében olvasható rövid ismertetés (1999, 45. oldal).

monitor, rajta a ciklikus természeti változások csillag-jelzőrendszerével, aminek kódjait az ember már igen korán megfejtette. Ebből a föld az, amit egy változatos felszínű *tömeg felületeként* érzékelünk, és ami számunkra hol sík, hol hullámzó, növényzettel borított vagy éppen hegyként felmagasodó, de mindig folyamatos természetű „alsó térfal”-ként jelenik meg, és aminek mindig a középpontjában vagyunk. Ennek ellenére a tér nem azonos a föld felszíne fölött elhelyezkedő légtérrel: nem puszta üresség, hiszen csak térhatároló falaival együtt az, aminek megéljük. A kozmikus tértől megkülönböztetve ezt a teret *valós térnek* hívhatjuk. Ez a valós tér azonban elődeink számára a kozmosz modellje, az emberközpontú geocentrikus világnézet természetes alapja, számunkra pedig a „külső tér” archetípusa. A mítosz ihletett megfogalmazása értelmében *a tér a föld és az ég közti házasság szülötte*. Ezen a térfogalmon semmit sem változtat az a körülmény, hogy a földfelszín idővel megtelt az emberi civilizációk tárgyaival és városaival: ez utóbbiak ugyanis csak a föld-tér alapsíkjának mesterséges modulációi, vagyis tömegszerűségükben a földhöz tartoznak. Ez a természetes térélmény azonban a valóságban mindig *egyedi*: a centrumot mint vonatkoztatási pontot mindig a földön álló ember képviseli, miközben a domborzat és a növényzet önmagában is képes a táj olyan tagolására, amire az ember testi mivoltának léptékét, biztonságérzetét és védettségigényét kivetítheti. Lehet, hogy a hely *identitása*, a térbeli *határoltság*, a relatív *zárttság* és a *védettség* mint az épített környezet majdani alapkategóriái a természetben gyökereznek: a völgy, a plató, a terasz, az erdő, a tisztás, a csapás, a fa lombosátra stb. bizonyára nem véletlenül állnak analóg viszonyban az épített környezet térformáival.

Lehet, hogy az ember belső terekkel kapcsolatos ősélményei kapcsolatban voltak a barlanggal is (Mezei 1996). Ebben az esetben a barlang olyan üregként jelenthetett meg, amelyet szilárd tömeg vesz körül. Az üreget az ember intervallumként, a tömeget pedig határoló felületként élte meg. Ha a barlangrendszer több, egymással kapcsolatban álló üregből áll, akkor a szomszédos üregek közti falnak egyidejűleg lesz elválasztó, határoló és egyben összekötő, kapcsolatteremtő szerepe (Hajnóczy 1992). Ezzel adott *a belső tér, a külső tömeg, a határfelület, a fal, a külsőb, valamint a környezet* mint *külső tér* fogalma, a barlangüregek egyedül lehetséges megközelítési útvonalával pedig megjelenik *a labirintus* mint az elágazások bináris döntéseket tételező *útvonala*. Mindez feltételezhetően hozzájárulhatott az emberi értelem és a tér-idő képzetünk alapvető kategóriáinak kialakulásához (Vidor 1994). Ha az ókori építészet elsősorban körüljárható tömegek létesítésére irányult (Giedion 1941, Szentkirályi 1967), akkor ebben talán *a barlang inverze, a hegy-élmény* is szerepet játszott – vagy fordítva (Mezei 1996).

A külső tér a földfelszínen és az égbolton kívül tartalmaz egy harmadik elemet is: a föld és az ég találkozásának vonalát, a *horizontot*. A horizont valójában a földfelszín része, ennek megfelelően a táji és topográfiai adottságok következtében

modulációkra képes: a terep gyűrődései, a hegyvonulatok, a fák stb. a látóhatár éggel határos kontúrvonalait sajátos rajzolatokkal gazdagítják. Ez nyilvánul meg a természetes és az épített települési táj *sziluettjében* is. A horizont azonban nem választható el magától a látványtól: *a táj, a tájkép* valójában mindaz, ami a szemünk által befogható látványtartomány és a horizont közt feltárul. Ez utóbbi pedig nem más, mint *a természet, a táj a maga tériségében*. Nemcsak egy sziluettet, és nemcsak egy horizontot látunk, hanem magát a tájat, ahogy az számunkra személyes koordináta-rendszerünk középpontjából a maga mélységi dimenzióiban megjelenik. A magyar „*jelenség*” szó minden más nyelv analóg szavánál találóbban fejezi ki, hogy a világ – jelen esetben a tér, a táj, a városkép – *nem látszat* (Erscheinung, appearance, phenomenon), hanem egyfajta *számunkra jelen-valóság* (és ezzel valójában maga a *lényeg*), vagyis *egzisztenciális realitás*. Egy olyan valóság, ami nem abszolút, tőlünk függetlenül is olyan, amilyen (vagy esetleg másmilyen), hanem *csak* bennünk, általunk, „belőlünk nézve”, vagyis a földön állva és mozogva is a jelenben, *a mi jelenvalóságunkban* létezik, és ettől olyan, amilyen. Füst Milán szép szavával élve: *jelenés*, amelyben nemcsak a tér, hanem benne a valóság egy szegmense mozgó centrális koordináta-rendszerünk origójából feltárul, *számunkra* megnyilatkozik. A táj *mélységi rétegzettség*e vagy éppen folyamatossága hozzátartozik a tér érzékelésének természetéhez, és ezzel mindaz, ami itt feltárul, hiába „külső”, „objektív”, tőlünk függetlenül (is) létező, mégis sajátosan *emberi*. A térnek *humán dimenziói* vannak; hogy e dimenziók *nélkül* milyen a tér önmagában, az filozófiai kérdés, és jelen vizsgálódásaink körén kívül esik.

A tér és a táj úgy, ahogy az számunkra a közvetlen tapasztalásban adva van, minden további moduláció alapja. Már csak azért is, mert az ember mint biológiai, társadalmi és spirituális lény mit sem változott az évezredek alatt, így továbbra is érvényesül egy rejtett analógia az eredeti és az épített művi, vagyis „második” természet, valamint a külső „objektív” és a belső „szubjektív” tér között. Ha az ember mikrokozmosz, akkor a tudatnak a föld felszíne fölé boruló végtelen ég-tér, a tudattalannak pedig a föld számára lefelé éppoly végtelenbe vesző mélye feleltethető meg. Az építészet mindig napvilágra hoz egy darabot ebből a sötét, ktonikus mélységből, és ezzel megvalósít, tudatosít, jelentéssel ruház fel valamit, ami enélkül a végtelen természet öntudatlanságában maradna realizálatlanul, mint egy meg nem írt költemény. Ha a Timaiosz *χωρα*-ja az ideák földi másának befogadó közege, akkor lehet, hogy Platón ideáit – legalábbis a mélylélektan világképe alapján – inkább a kollektív tudattalanban, vagy más oldalról nézve: a tudat fölött kell keresnünk.² Mélyértelmű közhely, hogy az építés anyaga mindig a föld: a második ter-

² Ebbe az irányba mutat C. G. Jung *archetípus* fogalma, ami egyfajta pszichoid, vagyis még nem lelki, illetve szellemi realitás, és ami a szimbólumokban és az alkotásokban „ölt testet”. Elgondolkodtató, hogy nincs e kapcsolat az archetípusok és Platón *χωρα*-ja között.

mészet az elsőből merít, azt humanizálja és spiritualizálja³ – vagy éppen pusztítja, miként a tudat is a biológiai létben gyökerezik, jóllehet azt meghaladja, de tönkre is teheti. Nem véletlen, hogy a belső terek – legalábbis szakrális vagy közösségi épületek esetében – kezdettől fogva a kozmikus teret modellezték. *Az építészet ezzel az individuáció jelképe.* Nemcsak az emberi személy, hanem maga a tér is individualizálódik, válik ki a természet másfajta tériségéből. Az épített külső tér úgy viszonylik a természethez, mint a tudat és a kultúra az organikus lét öntudatlanságához. És ahogy az ember nembeliségét történetileg a növekvő tudatosság jellemzi, joggal mondhatjuk azt is, hogy a tér egy darabja az építészet révén mindig *úton van a helyé válás felé* (Schneller 1989) – ahol a *hely* egy csak az emberre jellemző és általa megvalósított realitás.

Néha azonban az építés *a tudat inflációjával* fenyeget: amikor a tájat „agyonépítjük”, „agyonrendezzük”, vagy környezetünket jellegtelen tárgyakkal szemteljük tele, amikor a természettől és az embertől egyaránt elidegenedett, alaktalan, roncsolt tér-közeg kezdi dominálni környezetünket, amelynek már nem urai, hanem foglyai vagyunk. Ezzel szemben, ha megjelenik és a tájnak jelentést ad valami, amivel az ember megjelöli és megszenteli a helyet, miként még romjaiban is ezt teszik az ormokat megülő görög templomok, *az a szellem inkarnációja* a természet „tudattalan” közegébe. Ezt a „tudattalan” közeget mint tériséget azonban önmagában is meg kell jelölnünk, hiszen ez az, aminek közegében az ember építési tevékenysége megjelenik és gyökeret ver. A valós térnek ezt a naturális aspektusát nevezzük *természeti térnek*, ami természetesen magában foglalja a földet is. A természeti tér azonban jóval több, mint földrajzi-topográfiai-éghajlati meghatározottság; bizonyos értelemben *magának az építésnek a tere, közege*. Platón *χωρα*-ja is egyfajta *mátrix, befogadó közeg*, amely állandósága és tulajdonságnélkülisége révén közvetíteni képes az ideák világa mint archetípusok és azok földi másának keletkezése, vagyis az építés között. Ezért ez a tér *a létesülés közege*, amiben a hely alapítása révén a káoszból kozmosz lesz. Az építés szelleme azonban nem egyszerűen a külső térben mint semleges közegben, hanem a természeti környezet önmagában már egyáltalán nem tulajdonságnélküli, hanem élő, eleven és változó mátrixában kell hogy testet öltjön; ezt a princípiumot hívták a görögök *Gaia*-nak. Keresztény gondolkörben a testet öltés, az inkarnáció második vagy új teremtés, közege pedig a *Mater dei* mint kozmikus anyai princípium – ami minden szempontból megfelel a természeti térnek mint befogadónak. Lehet, hogy Platón *χωρα*-ját úgy kellene tekintenünk, mint minden helyalapítás mátrixát, közegét, amely szellemi megtermékenyítésre vár, és amely új értelmet adhat a környezetnek – *de mint tudjuk, azt el is pusztíthatja*. Mert a szellemi princípium éppen korunkban ölt dia-

³ Elgondolkoztató, hogy a latin *humus* = föld rejlik a *humilis* = alázatos és a *humanus* = emberi szavak gyökerében.

bolikus vonásokat, ami – „a közép elvesztése” (Sedlmayer 1948) mellett most már – a hely és a tér elvesztésével is fenyeget.⁴ Az ideák földi megvalósulásában a *dramai elemet* nem hagyhatjuk figyelmen kívül; az építés drámája nem üres, hanem nagyon is valós térben játszódik le, ami nemcsak egyszerű befogadója az építésnek, hanem azzal kölcsönhatásba kerül.

A kozmosz modelljének is tekinthető valós, természeti téren belül tehát elkülönül egy olyan térréteg, amiben megjelenik az emberi civilizáció, a települések, a tárgyak és az események világa. Ez nemcsak a valós tér alsó térfalának mint reliefnek a megváltozásával jár, hanem magával hoz egy csomó olyan társadalmi és szellemi természetű tartalmat, jelentést, amely a térnek ezt a darabját megkülönbözteti a valós tér többi részétől. Ezt a rendkívül összetett tériséget a továbbiakban *települési térnek* nevezzük. Sose szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a települési tér mindig a *természetes tér* egy darabjának transzformációjával jön létre: a települési tér eredendően Gaia gyermeke.

A hely és a tér viszonya

Az egzisztenciális térelméletek alapfogalma nem a tér, hanem *a fenti értelemben vett hely mint a természet meghaladása és egyben beteljesítése*. A végtelen, határtalan úr nem emberi jelenség. A tér „külsőségé”-vel valójában csak az emberi tudat „belsőségé”-ét lehet szembeállítani. A külső tér mindenekelőtt egzisztenciális fogalom, alapja a szubjektum és az objektum kettéválása (Heidegger 1954, Bollnow 1963). Peter Brook *Az üres tér* c. könyvét ezzel kezdi: „*vehetek akármilyen üres teret és azt mondhatom rá: csupasz színpad. Valaki keresztülmegy ezen az üres téren, valaki más pedig figyel; mindössze ennyi kell ahhoz, hogy színház keletkezzék*”. A világ valóban egyetlen összefüggő üres tér, amely csak akkor válik színházzá, ha vannak *helyek*, amelyet színpadnak lehet tekinteni, ha vannak, akik átmennek rajtuk, és vannak, akik nézik. A világ egy nagy színház. A különbség „csak” annyi, hogy míg a színház tere virtuális tér, a települési tér és a hely viszont nagyon is valós, „helyhez kötött” realitás. „*Valami megtörténik valahol*” mondja Norberg-Schulz (in: *Kérékgyártó* (szerk.) 2000, 243. oldal). Amikor a neolitikus ember védett helyet keres vagy jelet hagy a tájon, sírhantot emel, hajlékot épít és szent ligetet kerít körbe, ahol szertartásait elvégezheti, valójában saját magát he-

⁴ Megjegyezzük, hogy a természetet tönkre tevő, pusztító erőkről a mítoszok is tudnak: a görögöknél Gaia megszülte a csillagos eget, Uranoszt, a hegyeket, a völgyeket és a tajtékos tengert, de az isteneknek meg kellett küzdeniük a titánokkal, a titánokkal és a gigászokkal. A héber mítosz szerint a lázadó angyalok egy részének az emberek leányaival meg nem engedett szerelmi viszonyából rosszindulatú óriások születtek, akik tiltott tudásuk átadásával megrontották az embereket, majd pusztítani kezdték a természetet.

lyezi ki, objektíválja, *kettőzi meg* (Hajnóczi 1992) és reprezentálja egy hozzá képest „külső”, ellenséges világban: „színpadot alapít”, ahol önmagát szemlélheti. Kezdi belakni a földet, keres egy *helyet*, ahol mintegy önmaga meghosszabbított lényén „belül” lehet, és *ahonnan* eltávozva azon „kívül” érzi magát. A német *einräumen* eredetileg azt jelentette, hogy „tisztást vágni az erdőben”, ma pedig azt jelenti, hogy „helyet biztosítani valami számára”. A térhasználat már az első pillanatban létrehozza a *belső és külső* viszonylatát, pedig semmi mást nem tesz, mint hogy a földfelszín egy adott pontján *megjelöl egy helyet, ami innentől kezdve hozzá tartozik, mintegy otthona lesz, és ahová vissza kíván térni*. Az, aki átmegy a színpadon, végső soron ugyanaz, mint aki nézi – csak az idő és a szerepek változnak. A helynek ezt az egzisztenciális jelentését támasztja alá az a tény, hogy a természet önmagában nem ismer „helyeket”: helyek csak az ember választása révén keletkeznek.

Az építéssel az ember tehát azzal alapozza meg itt-létét, hogy *helyet alapít*. Az ily módon alapított tér ugyan földrajzilag rögzíthető, de nem írható le a háromdimenziós tér geometriájával. Az absztrakt tér homogén, pontjai tulajdonságnélküliek, a valóságos, egzisztenciális tér azonban *inhomogén*, pontjait a földrajzi hely koordinátái mellett csak minőségi dimenziókkal lehet jellemezni (Heidegger 1954, Bollnow 1963, Schneller 1989). A helyek alapítása révén az elvont, homogén matematikai tér egyébként egyenletes erővonalai mintegy „meggörbülnek” és összesűrűsödnek. A hely alapításával az ember a természet változatos táji világába, a természeti térbe egy másfajta, humán inhomogenitást visz bele, azt mintegy *humanizálja*. A kétfajta inhomogenitás viszonya meghatározhatja a hely „arcát”, karakterét. A bergsoni „durée”, a megélt „idő-tartam” analógiájára beszélünk kellene egyfajta „*tér-tartam*”-ról is (Schneller 1985), amely az ember által megélt konkrét tér humán dimenzióit tartalmazza. Ennek a tér-tartamnak legegyszerűbb megnyilvánulása *a hely*. A térben csak az ember alapít helyet. *Minden építmény és épület először hely, és csak e helyek hoznak létre tereket*: a végtelen térrel mint „űr”-rel szemben a hely alapításával valami inkarnálódik a természet közegébe, létrehoz egy térséget, egy vonatkoztatási rendszert, amelynek – ellentétben a kozmikus térrel – környezete van, belakható, tagolt és sajátos centrummal rendelkezik. A helynek ugyanis nem határa, hanem *központja és kisugárzása* van; amit mi „városi tér”-nek nevezünk, már lehatárolható, de létét ennek a térnek köszönheti – és szerencsés esetben osztozik annak aurájában is.

A települési tér – eltérően a kozmikus tértől – tehát a helynek köszönheti létét, és nem megfordítva (Heidegger 1954). A hely minden esetben *egyedi és személyes*: itt születtem, itt lakom, ide járok dolgozni, itt éltem hosszú ideig stb. A helyek nem cserélhetők fel egymással: a helynek arca van, vagyis alapvetően egzisztenciális fogalom, és bár földrajzilag lokalizálható, *csak minőségi kritériumai* vannak. A városi tér ezzel szemben mindaz, ami a helyek, illetve a helyeket konstruáló épü-

letek között mint *tér-köz* létrejön mint konkrét, geometriai értelemben mérhető entitás: *tértest*, aminek ugyan szintén lehetnek minőségi dimenziói, de mindig van szélessége, hossza, kiterjedése, határoltsága, vagyis *menyviségi* tulajdonságokkal is rendelkezik. „Így válhatik az emberek és dolgok közötti közelség vagy messzeség pusztán távolsággá, a köztes tér távközeivé” (Schneller 2002). Hamvas Béla klasszikus megfogalmazása (1988) szerint

„A helyet nem szabad összetéveszteni a térrel. A tér és a hely között az a különbség, hogy a térnek száma, a helynek arca van. A tér, ha csak nem kivételes, minden esetben pontos vonalakkal határolható, területe négyzetmilliméterre kiszámítható és alakja körzővel és vonalzóval megrajzolható. A tér mindig geometriai ábra. A hely mindig festmény és rajz, és nincs belőle több, mint ez az egy. A térnek képlete, a helynek génusza van” (Hamvas 1988).

A hely további egzisztenciális jelentésrétegeire mutat rá Heidegger (1954), aki szerint a gót *wunian* (német *wohnen* = lakni) szó eredetileg annyit jelentett, mint elégedettnék lenni, megbékülni, megmaradni, maga a *lakás* pedig elsősorban a *védettség*, *oltalmazottság* iránti igényt fejezi ki – nemcsak a szó fizikai értelmében, hanem az emberlét minden dimenziójában (Schneller 1985). Maga a német *bauen* = *építeni* szó etimológiai gyökere is az oltalom és biztonság iránti ősi igényre utal: az ónémet *buan* szó ugyanis a *bin* = *vagyok* változata, vagyis az építés közvetlenül a lét megalapozására és megóvására vonatkozik: „Mert mindenekelőtt az vagyok, aki valahol lakik” (Heidegger 1954). Bollnow szerint is a lakozás mindig *valahol* lakozást jelent, ahol az ember *otthon* van, ahová *tartozik*, ahol a gyökerei vannak.⁵ Szépen fejezi ki ezt a magyar *hajlék* szó, amiben nemcsak a védettség ősi, meleg, anyai-női hajlatokkal való rokonsága fejeződik ki, hanem az is, hogy e célra eredetileg jól hajlítható szerves anyagot: nádat, vesszőket stb. használhattak, aminek a segítségével belső teret is lehetett formázni. A hajlék *oltalom*, menedék, ahol az ember nyugodtan álomra is *hajthatja* a fejét. A német *Acker-bau*, a földművelés kifejezés, valamint más összetételek (hajóépítés, hídépítés stb.) arra utalnak, hogy a konstruálás mint a hajlék, a lakás létrehozásának folyamata, az *építés* is magával a személyes létezéssel függ össze. A lakás ugyanis egyrészt jelenti a *lakozást*, a hosszabb ideig való védett tartózkodást, másrészt magát az *építményt*, de jelenti Heidegger szerint azt a tevékenységet is, ami a lakás létrehozására és fenntartására irányul. Mert az ember *otthona* nemcsak a szűkebben értelmezett lakás, hanem adott esetben a tengerjáró hajó, a kamion, a gyár, az iroda stb. is lehet – ha az lakhatóvá tehető, ami legalább részben biztosítja mindazt a minőséget, amit a *lakozástól* elvárunk. „Költőien lakozik az ember” – idézi Heidegger Hölderlin szavait, amivel

⁵ „Wohnen ist mehr als ein blosses Sein oder Sich-Befinden... Wohnen heisst an einem bestimmten Ort zu sein, in ihm verwurzelt sein und zu ihm hingehören” (Bollnow 1963).

az építésnek az emberi létezés egészét érintő, a kozmoszt lakhatóvá tevő alkotás-jellegére utal. Heidegger a *lakozáson* az emberi létezés teljességét kéri számon. Ezért fogalmaz úgy, hogy „*A lakozás mint megóvás ott őrzi meg a négyességet, ahol a halandók tartózkodnak: a dolgokban.*” „*Egy őseredeti egységben ez a négy: föld és ég, az isteni és a halandó egybetartozik*” (Heidegger 1954). Ez az archaikus fogalmazás eszünkbe juttathatja a térről mint az ég és föld nászáról szóló egykori mítoszokat is. Ez a teljesség még a pre-indusztriális társadalmakban megvolt, de napjainkban eltűnőben van. Nemcsak a „közép” (Sedlmayer 1948), hanem a lakni tudás képessége is elveszett; pedig „*csak ha képesek vagyunk a lakozásra, akkor tudunk építeni*” – mondja Heidegger. *Emiatt egyre otthontalanabbá és gyökértelenebbé válunk ebben a világban. A magyar ép-ít* szó éppen azt fejezi ki, hogy egy *helyszín* önmagában még nem alkalmas az emberi tartózkodás céljaira: a helyszínt mint a természet által kínált helyet a lakozás számára alkalmassá, *ép-pé*, teljessé – vagyis *helyyé* – kell tenni (Vidor 1969). Az építés fogalmában tehát minden esetben benne rejlik a természeti adottság mint konkrét helyszín, amit ki kell egészíteni, vagyis megjelenik a lakozás céljára *alkalmassá tétel* értékmozzanata.

Az építmények hídszerepe

„*A hely még nincs jelen a hidat megelőzően. Bár mielőtt a híd állna, van a folyó mentén sok pont, amit a híd elfoglalhat. Egyik közülük helyként áll elő, éspedig a híd által. Így a híd először nem egy már adott helyre kerül, hogy ott álljon, hanem a híd által létesül először egy hely*” (Heidegger 1954).

Heidegger a hely alapítását egy híd példáján mutatja be.⁶ Figyelemre méltó a filozófus hármas hely-fogalma. A híd *helyet* (Ort) alapít, amivel megteremti egy *térség* (Raum) alapját; e térségen belül további építmények csak a híd viszonylatában jöhetnek létre, és keletkezhetnek ezáltal geometriailag is értelmezhető *terek* (Plätze). Kétségtelen, hogy ebben a folyamatban a hídnak van meghatározó szerepe; a további építmények már egy meglévő helyre és térségbe kerülnek. Nem véletlen, hogy a példázatra szinte minden fenomenológiai irányultságú térelmélet hivatkozik. Rajta keresztül érhető tetten általában az építmények hely- és térteremtő

⁶ A „Mensch und Raum” szövegezése szerint: „*Die Brücke ist ein Ort. Als solches Ding verstatet sie einen Raum, in den Erde und Himmel, die Göttlichen und die Sterblichen eingelassen sind. Der von der Brücke verstatete Raum enthält mancherlei Plätze in verschiedener Nähe und Ferne zur Brücke.*” Az Ort-Raum-Platz viszonyt nehéz lefordítani; a híd helyet (Ort) „alapít”, ami egy térséget (?) „tesz lehetővé”, és csak a hídtól mért távolsághoz viszonyítva értelmezhetőek és mérhetőek a terek (Plätze).

szerepe. A híd leginkább figyelemreméltó sajátossága az, hogy mindig *két partot köt össze*, és ezzel olyan tájak, világok között teremt kapcsolatot, amik egyébként nem kerültek volna egymással kapcsolatba. A híd tehát nemcsak a helyalapítás példázatának, hanem szimbólumnak is tekinthető, ami kínálja az analógiákat: se-gíthet a hely és a tér lehetséges jelentésrétegeinek kifejtéséhez.

A híd mindenekelőtt *építmény*, amelynek – a definíciók egybehangzó tanúsága szerint – egyik legfontosabb sajátossága az, hogy a földhöz, vagyis *helyhez* van rögzítve: elmozdíthatatlan, a táj részévé válik. Úgy is mondhatnánk, hogy éppen annak a *helynek* a „foglya”, amit a folyónak éppen azon a pontján *saját maga hozott létre*. Ebből adódik, hogy ez a kettős értelemben is helyhez kötött építmény az egyébként csak a természeti-táji környezet által meghatározott, mégis határtalan tér számtalan lehetséges helyszíne közül egy kitüntetett pontot jelöl ki, amelynek innentől kezdve *van környezete*. A táj önmagában csak akkor válik *hellyé* és ezen keresztül *valaminek* a környezetévé, ha abba az ember egy vonatkoztatási pontot jelöl ki, vagy egy építményt emel. Ennek a vonatkoztatási pontnak mint építménynek a környezete – az emberi szubjektum „belső terével”, illetve annak analógiájára az építmény *belső terével* szemben – *külső térként* értelmezhető. Bizonyos értelemben ugyanis magának a hídnak is van belső tere: a „hídon-lét” sajátos térhelyzetet biztosít, hiszen a pályatest és a hídszerkezet által biztonságosan megtartva-megvédve-lehatárolva valójában a folyó fölött, mintegy a külső térben lebegve „tartózkodunk”. Valamilyen értelemben ez a jelképes és ugyanakkor nagyon is valós *híd-szerep minden építmény esetében fölmerül*. Azáltal, hogy egy építmény a természeti térben áll és ezzel a tér minden irányába nyitott marad, azt jelenti, hogy utak vezethetnek hozzá és utak indulhatnak tőle, vagyis más helyek, tájak és világok kapcsolatának médiumává, közegévé és közvetítőjévé válhat. Ez a híd-szerep normatív dimenziót ad a jelenségnek, amitől az innentől kezdve nem vonatkoztatható el: minden épület a bezárkózás és a közvetítés közti értéktartományon belül helyezkedik el. Egy épület ilyen értelemben vett *kapcsolatteremtő képességét*, szűkebb-tágabb környezetével szembeni *szolidaritását*, *szociabilitását* a *nyitottság* egyik dimenziójának kell tekintenünk – megkülönböztetve azt az épület fizikai, morfológiai értelemben vett nyitottságától.

Azt kell mondanunk, hogy minél jelentősebb egy építmény térségteremtő szerepe (a szónak a heideggeri hármas térfogalom első két tagjának értelmében), annál nagyobb az esélye arra, hogy egy település magjává, történeti értelemben is csírájává, vagy legalábbis közvetlen környezetének orientációs pontjává váljon, vagyis *helyet alapítson*. Ez teszi ugyanis lehetővé, hogy szerephez jusson a most már morfológiai értelemben is vett *kontextus*, és ezen belül a közösségi terek megformálásában. Az ily módon létrejött morfológiák értelmezése azonban már meghaladja egy fenomenológiai elemzés tartalmi és módszertani kereteit; erre csak a kontextusról és a közösségi terek tipológiájáról szóló fejezetben kerülhet sor.

Az út mint az úton-lét tere

A híd mint a hely- és a térteremtés modellje azért is figyelemre méltó, mert helytudatunk és térélményünk másik dimenziójának, a mozgásnak és a mozgás tereinek is szimbóluma lehet. A híd ugyanis maga is *út*, vagyis a mozgás, a haladás eszköze, miközben az eddig hallgatólagosan egyetlen pontból értelmezett helytudatunk *az idő dimenziójával* kitágul és bizonyos mértékben át is alakul. Szentkirályi Zoltán azt hangsúlyozza, hogy a teret bizonyos kultúrtörténeti korszakok inkább a mozgástartamok összességeként fogják fel.⁷ Az út ezért nem egyszerűen csak egy hosszúkás tér, hanem inkább *az a mód, ahogy az egymást követő tér-sorok számunkra időben kifejlődnek*. Ezért jogos ezt a tériséget önálló névvel is megjelölni. Bollnow a görög *hodosz* = út szó után a *hodologikus tér* kifejezést használja (Bollnow 1963), amelynek magyarul talán az *út-tér*, vagy pontosabban *az úton-lét tere* kifejezés feleltethető meg. *Az úton-lét tere* a bárki által bejárható útvonalról feltáruló és egyben onnan elérhető települési és természeti tájak folyamatos összességét jelenti. A „valóságos” út nem a két pont közti legrövidebb távolság, mert azokról a *valós*, néha kanyargó, néha kerülő, néha zsákban végződő útvonalakról van szó, ahonnan a tér és az események különböző helyszínei elérhetők. Az úton-lét tere legalább annyira személyes és egyedi, mint a hely maga.

Az útnak – miként a pontnak is – van egy szimbolikus jelentése: az ÚT a belső, személyes, az átalakulások és érési folyamatok szükségességére utal, ami azonban tévutakkal, zsákutcákkal, veszélyes kalandokkal és kihívásokkal terhes. Ezért lehetnek pl. az *életfa* (amin „fölfelé” kell haladni) vagy a *labirintus* (ahol „befelé” kell megtalálni a középpontot) egyaránt az életút szimbólumai, és ezért lehetett meghatározó szerepe a *tengelyes, fölvezető, térsoroló szerkesztés elvének*. Míg az ÚT mint *vonat* a haladás jelképe, addig a *centrális tér* mint a *cardo* és *decumanus* metszéspontjában kijelölhető *fórum*, mint a világi élet központja, vagy a fő- és hosszahajó keresztezésében definiálódó *négyezet* mint a szakrális tér központja a *megérkezés*, vagyis a *centrum* szimbólumai. Előfordul, hogy először a *hely* születik meg, és az utak csak innen mint centrumból kiindulva, mint a helyek közti *összeköttetés terei* nyerik el tényleges *helyüket*. De fordítva is lehet: a hely az út egy stációja, váratlan marasztalás vagy találkozás – miként a *híd* is a folyó két partjának köztes tere. E tériségeknek eredetileg szoros kapcsolatuk volt az égtájakkal, és ezen keresztül a kozmikus valósággal. Ezért a térélménybe nemcsak a mozgó látvány, hanem *az eredet és a cél*, valamint maga *a mozgás, az időben változás* képzete és tudata is belejátszik. De míg a hely és az építmény a lakozást, az otthont,

⁷ „...a teret a mozgástartamok összességeként fogjuk fel; a tárgyak közötti távolság megtételéhez szükséges, a mozgás során átélte vagy átélhető idő tartalmával mérjük; értelmezésében tehát az időbeliségnek tulajdonítunk meghatározó szerepet.” (Szentkirályi 1980. 109.)

az állandóságot kell hogy szolgálja, addig az út *a köztes állapot* médiuma. Az úton-létben benne rejlik az otthon elhagyása, majd a megérkezés reménye és öröme is, de mint köztes állapot az átalakulás kalandját és az ezzel kapcsolatos kiszolgáltatottságot, mondhatnánk a relatív *otthonalanságot* is megtestesíti. Kundera *Immortality* c. könyvében különbséget tesz az *ösvény* és az *út* között – egy olyan distinkció, ami rokona a heideggeri hely és tér fogalom párnak, és közvetlen párhuzamba állítható Hamvas Bélának a hely és a tér viszonyát leíró klasszikus, idézett meghatározásával:

„Az ösvény: egy szalagnyi föld, melyen járunk. Az út nem azért különbözik az ösvénytől, csak mert kocsiban hajtunk végig rajta, hanem mert az út csupán egy vonal, amely a térben két pontot összeköt. Az útnak magában nincs értelme, az értelmét azok a pontok adják, melyeket összeköt. Az ösvény viszont a térhez írt himnusz. Az ösvény minden részének önmagában is értelme van, és megállásra kész. Az út a tér győzedelmes leértékelődése, mely ma, hála az útnak magának, csak az emberek szabad mozgásának útjában álló akadályt és az idő pocsékolását jelenti. Azonban mielőtt eltűntek volna az ösvények a Föld felszínéről, már régen eltűntek az emberek lelkéből is...”⁸

Az úton-lét terének valós változatai átfogják nemcsak a látható világ, hanem az emberi egzisztencia csaknem minden aspektusát. Nemcsak a mozgó látvány, hanem egész életutunk és annak minden stációja is csaknem kivétel nélkül az úton-lét tér-idő élménye, a helyek és a történések pedig minden esetben az úton-lét tér-idő kontinuitásának kiragadott eseményterei. Ezért lehet, hogy az úton-lét terét valójában *mindenfajta térélmény forrásának* kellene tekintenünk: az emberi lét állandó mozgásban lévő lét, amiben a megállás, a tartózkodás és a lakozás csak állomások, *stációk*, amiket előbb-utóbb meg kell haladni – és ennek szorongó tudata ott lapang a hely állandóságába vetett bizalom mögött is.

A külső tér mint a tárgyak közti viszonyok hordozója

Az építmények jelképes és valós hídszerepének – vagy éppen hiányának – tudatosítása további ösztönzést adhat a tér jelentésrétegeinek elmélyítéséhez. A hídfők megjelenése a heideggeri szöveg szerint újabb építmények letelepedését segítheti elő. Az újabb építmények már nem új helyeket alapítanak, hiszen már csak a hídfőkhöz mint a hely alapítójához képest „foglalnak helyet”, a hídfő „környezeté-

⁸ Az idézet Maruša Zorec *Törekvés a dolgok lényegére* c. előadásának szövegéből való, ami a 2002-ben Budapesten tartott *Átmenetek – Transitions* c. nemzetközi építészeti szimpóziumon hangzott el. (Megjelent a Terc Kiadó építészeti elméleti sorozatának 3. füzeteként. Budapest 2002. 137.)

ben” telepednek meg, helyzetüket a hídfőhöz való térbeli viszonyuk határozza meg. Az építmények *elfoglalják* (l. honfoglalás!) és *berendezik* a hídfők környezetét: ezáltal válik értelmezhetővé az egyes építményeknek a hídfőktől mért és az egymás közti *távolsága*, a *köztes tér* jelensége, valamint az olyan términőségek, mint a *sűrűség* vagy az építmények egymáshoz való *térbeli viszonya*, amely meghatározza a település struktúráját. Ez a gondolatmenet arra készíthet, hogy elgondolkozzunk a külső tér valódi szerepköreiről. A tér ugyanis nem valami olyan realitás, amely egyszerűen rajtunk, tartózkodási helyünkhöz vagy egy adott eseménytérhez, illetve tárgyhoz viszonyítva van „kívül”, vagyis nem tőlünk függetlenül, egyfajta velünk szemben álló „másvilág”-ként, mintegy a tárgyi világ negatívjaként létezik. A tér és a tárgyak nem két dolog, mert a tárgyak közösségét csak térben tudjuk elképzelni, a térnek csak a tárgyak adnak értelmet: *a tárgy-lét egyidejűleg térben-lét is*.

A tárgyi világ tapasztalatunk szerint minden esetben egy *univerzum*ba, más tárgyak, illetve helyek téri univerzumába – sőt, *közösségébe* van beágyazva. A külső tér ebben az értelemben emlékeztet arra, amit Martin Buber mond a szellem lényegéről:⁹ a szellem nem valami, ami rajtunk *kívül* van, de nem is olyasmi, mint a vér, ami *bennünk* van, hanem inkább olyan, mint a levegő, ami *köztünk* van. A szellem tehát eszerint valamilyen *közeg*, ami lehetővé teszi a kommunikációt, a párbeszédet, és ezzel az Én–Az és az Én–Te viszonyok megvalósulását. Ebben a felfogásban benne van a tér mint *a kapcsolatok tere* is. Ennek alapján az úton-lét terét is a kapcsolatok terének kell tekintenünk – anélkül persze, hogy a kapcsolatok sokrétűségét a *megközelíthetőségre* redukálnánk. Ez az analógia rámutat valamire, ami az eddigi egzisztenciális térelméletekben nem domborodott ki eléggé: a tárgyak (építmények) által létrehozott helyek szükségszerűen mindig többen vannak, mintegy *közösséget* alkotnak, ezért a külső teret valójában inkább *a köztük lehetséges viszonyok tereként* kellene felfognunk, ahol a megközelítés e viszonyrendszernek fontos – jóllehet nem egyedüli – része. Ha a külső tér a tárgyak közti viszonyok megvalósulásának hordozója, akkor éppen ezek a viszonyok teszik lehetővé – vagy éppen akadályozzák meg – a tárgyak közti kommunikációt. A *strukturált* külső tér az alapja *a dolgok közti szolidaritásnak*. Ennek révén jöhet létre két vagy több tárgy, építmény között differenciált kapcsolat, Én–Te viszony, vagy idegenedhetnek el egymástól, amit már csak egy Az–Az viszonyal lehetne jellemezni. Ez a felismerés a külső tér értelmezésébe ismét egy *értékszempontot* visz bele: egy dolog sokféle – szoros és laza, sőt, közömbös és ellenséges – viszonyba is kerülhet más dolgokkal, aminek következtében *a külső tér egzisztenciálisan e viszonyok együttesével jellemezhető*. A *megközelítés* e viszonyok egyik fontos aspektusa, vagyis a külső tér egyidejűleg hodologikus térként jelenik meg. Az ily módon egymással kap-

⁹ Martin Buber: *Én és Te* (ford. Bíró Dániel). Európa Könyvkiadó, Budapest 1991.

csolatba lépő helyek és terek közössége – és nem pusztán az építmények vagy tértetek elvont sztereometrikus halmaza – hoz létre egy magasabb szintű térséget (Raum), egy *helységet*, ami csak mint ilyen *hely-közösség* válhat településsé.

A hely elvesztése

Heidegger helyelmélete valójában olyan lételmélet, ami a *lakozás* mint egzisztenciális érték, mint platóni értelemben vett *idea* köré épül. Ennek megfelelően egy olyan időtlen normativitást tétel, ami éppen azért fogalmazható meg ma, mert eltűnőben van – miként Sedlmayer *közepé*. Ignasi de Sola-Morales – Massimo Cacciari idézve – egyenesen azt mondja, hogy a heideggeri lakozás ma inkább a nagyvárosi tapasztalatból való *menekülést* jelenti. Mert lakozásunk „*darabjaira esett, sokrétűvé vált, sokkal inkább valaminek a hiánya, mint a jelenléte*” (in: Kerékgyártó (szerk.) 2000, 314. oldal). Ez a jelenség része, egyben tükrözik a világának és életérzésének. Hannah Arendt azt írja, hogy a hely elvesztése „*...hasonlít a spiritiszta szeánszhoz, ahol az asztal körül összegyűlt emberek hirtelen, valamilyen varázslatos trükk következtében láthatják az asztalt eltűnni közepéről, s így két átellenben ülő embert többé már nem választ el semmi, ugyanakkor semmi tapintható dolog nem is kapcsolja össze őket.*”¹⁰

A kommunikációs forradalom jóvoltából a helyhez kötődés számai meglazultak, az urbanizáció kitágította és elmosta a település és a város valóságos és virtuális határait, az életmód pedig mintegy állandó úton-létre kárhozza a globalizálódó világ polgárait: elvesztettük helyünket a világban. Ez az úton-lét szinte jelképpé sűrűsödött Kerouack *Úton* c. regényében vagy James Joyce *Ulysses*ében, ahol nemcsak a modern *nomadizmus*, hanem az egzisztencialisták által sokat emlegetett *otthonalanság* gyökerei is fölfedezhetők. Marc Augé elemzése arra mutat rá, hogy városainkban egyre kevesebb azoknak a helyeknek a száma, ahol az ember valóban otthon érezheti magát a szó heideggeri értelmében (Nicht-Orte). A pályaudvarok, a repülőterek, az átmeneti szállások, a tömegközlekedési eszközök, a munkahelyek, a szórakoztató- és bevásárlóközpontok, sőt, sokak számára az utca, a tér, a park stb. mind mintegy *pótlékai* a valódi otthon dimenzió-gazdagságának. Ez azonban nemcsak hogy nem sikerül, de az otthonok melegsége, védelmet nyújtó teljessége is eltűnőben van: éppoly ideiglenes tartózkodási helyé degradálódnak, mint pótlékai. A „*hely-nélküli helyek*” kategóriájába sorolhatjuk azokat a roncsolt, elhagyott, gazdátlan térségeket is, amelyeket részben a közlekedési létesítmények és csomópontjaik, a parkoló- és raktárlétesítmények, részben pedig a pusztuló vá-

¹⁰ Az idézet Kari Jormakka *A köddé váló asztal* c. előadásának szövegéből való az előző jegyzetben hivatkozott *Átmenetek – Transitions* c. kiadványban, 153. oldal.

rosrészek és elhagyott épületkomplexumok környezete hoznak létre – a város hon-talanjainak és kitzasztottjainak legnagyobb öröme.

A 19. és 20. század utópikus mozgalmak vallottak a vélt ideális jövőképek megvalósításával. Ezzel szemben számos olyan *negatív utópia* valósult meg, amelyeket senki sem tervezett, senki sem próbált meg szocializálni, mégis valóságos, de szövetidegen elemként ékelődnek városaink testébe. Michel Foucault *heterotópiáknak* hívja ezeket a városrészeket – kölcsönvéve a fogalmat az anatómiától, ahol az az élő szervezeten belül keletkezett idegen szövet megjelenésére szolgál. Ide tartoznak a katonai táborok, a kórházak, a repülőterek, különösen pedig a napjainkban egyre szaporodó és várospótlék igényel fellépő pszeudourbánus város-gólemek mint jelenkori titánok és óriások: a toronyházak (Schneller 2002), a bevásárlóközpontok stb., amik nehezen vagy egyáltalán nem integrálhatók a város tradicionális szövetszerkezetébe. És ide tartoznak a mechanikus közlekedés szerepére redukált autópályák terei, amelyek az úton-lét terének *egyik* aspektusát – ti. az eljutás lehetőségét – abszolutizálják a többi rovására. Az autópályák inkább olyan *negatív tereknek* tekinthetők, amelyek marginalizálják a közösségi tereket. Lehet, hogy a jövő városa olyan helyek milliárdjaiból fog állni, amelyek utcai bejáratait a hálózathoz közvetlenül kapcsolódó *port*-ok, homlokzatait pedig *interface*-ek fogják felváltani.¹¹

Az otthontalanság és az ideiglenesség menhelyei, a „*hely nélküli helyek*” és a különböző heterotópiák arra utalnak, hogy a jelenkori nagyvárosi fejlődés egyre több olyan *helyzetet* teremt, amelyek nemcsak hogy rontják a lakozás, a heideggeri *hely* ideális feltételeit, hanem a *helyé válás* optimista jövőképét (Schneller 2002) is megkérdőjelezzik. Eisenman és a dekonstruktivisták a *távollétet*, az *instabilitást* és a *diszlokációt* a mai nagyvárosi élet tényszerű valóságainak tekintik, amelyek egyfajta újkorai diaszporikus lét megnyilvánulásai. A hagyományos építészeti „hely”-ekkel, *toposzokkal* az „*atoposz*”-ok realitását állítják szembe (in: Kunszt György 1999, 92. oldal). Lehet, hogy komolyan kellene vennünk Ernst Bloch gondolatát, miszerint az utópiák funkcióját ki kellene tágítanunk a *remény* irányában. Hiszen a művészetekben és így az építészetben is az emberi nem aktuális, az adott korra jellemző vágyai, jövőképei fejeződnek ki. Azt azonban tudomásul kellene vennünk, hogy reményeinkben nem csak a lét és a hajlék biztonsága, hanem a kapcsolatteremtés és a nyitottság iránti örök igény is jelen van: a környezeti *diverzitás* érték, amit csak a mobilitás tud biztosítani. Az otthontalanság botrányát azonban nem lehet építészeti eszközökkel, a probléma társadalmi és egzisztenciális gyökereinek kezelése nélkül megoldani, mert „a dekoratív annyit jelent, mint lényegte-

¹¹ A mai szakmai publicisztika mindkét fogalmat a számítástechnika szókészletéből kölcsönzi: a *port* adatbeviteli vagy adatkiviteli hozzáférési pontot, az *interface* csatlakozási felületet, egységet jelent, ami a magyarban *interfész*ként is használatos.

len” (I. de Sola-Morales in: Kerékgyártó (szerk.) 2000, 312. oldal). Lehet, hogy a tünetek mélyén egy olyan egyetemes civilizációs válság rejlik, ami az ideiglenesség, az otthontalanság egzisztenciális mélységeinek felvállalására és feldolgozására, különösen pedig az erre a sorsra nem saját jószántukból jutottak iránti szolidaritásra késztet. Végül is talán nem véletlen, hogy a bibliai történetben az Úr a nomád Ábel pártját fogta a földi kincseinek foglyává vált földműves Káinnal szemben.

A jelenkori városfejlődés válsága nemcsak a „hely nélküli helyek” számarányának növekedésével, hanem a helyek közti párbeszéd, összetartás és egymásrautaltság, vagyis a szolidaritás gyengülésével, sőt eltűnésével is jellemezhető. „*Dis-jointed incrementalism*” – mondják önkritikusan az amerikaiak – utalva városaik dezintegrációjára. Nem véletlen, hogy a még túlságosan is európai városnak tartott New Yorkkal szemben inkább a kaotikusan szétterülő Los Angeleset tartják a jövő modelljének. A kérdés az, hogy akarunk-e, tudunk-e tenni valamit a városok tradicionális struktúrájának diabolikus méretű szétesése ellen, vagy elgondolkozunk, hogy vajon nincs-e születőben mögötte egy olyan *virtuális urbanitás*, ami a médiák révén a hagyományos városi térrel egy sokkal hatékonyabban működő világhálót állít szembe? Lehet, hogy igaza lesz Melvin Webbernek, aki egy híres-hírhedt tanulmányában (1967) már előre jelezte a „hely nélküli helyek” anti-urbanizmusát, ami időben és térben is sokkal közelebb képes hozni embereket, helyeket és kultúrákat, mint azt valaha gondolhattuk volna. Az is biztos, hogy napjaink felfokozott *mobilitása* valami olyan pozitívumot is tartalmaz, amit *értéknek* kellene tekintenünk, hiszen ennek köszönhetjük, hogy összeér a világ, hogy eddig elzárt kultúrák testközelébe is kerülhetünk. Az sincs kizárva, hogy a fizikai mobilitást *az információ mobilitásának* növekedése mérsékelni fogja. Kérdés azonban, hogy nem veszünk-e el ezzel a testetlen, személytelen kapcsolatrendszerrel valamit, ami az ember nembeliségének és egyetemes kultúrájának integráns része? Felszámolható, pótolható, feláldozható-e a hely és a tér mint hús-vér realitás egy virtuális világ ol-tárán?

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a külső tér alapvetően *többjelentésű* kifejezés. A kozmikus tértől és a természeti tértől eltekintve, vagyis a település kontextusában alapjában véve három jelentésrétegről van szó, ami rendre megfeleltethető a német *der Ort*, *der Raum* és a *der Platz* szavaknak. A *der Ort* magyarul egyértelműen a *hely* kategóriájának felel meg abban az értelemben, ahogy azt Heidegger, Bollnow, Norberg-Schulz és nyomukban Schneller István is használják. A problémát a *der Raum* magyar megfelelőjének hiánya okozza, hiszen csak a *tér* szó áll rendelkezésünkre a *der Platz* megjelölésére is. Amikor a továbbiakban a *der Raum*-nak megfelelő jelentésre lesz szükségünk, akkor mindig vagy a *települési tér*, a *település tere* vagy a *térség* kifejezések valamelyikét fogjuk használni, a *tér* szavunkat a maga egyszerűségében pedig meghagyjuk a *Platz*-nak megfelelő jelentésében. Ebben az értelemben a *térség* közel kerül a *terület* fogalmához, amit

azért kerülünk, mert túlságosan elvont. A helyet ezek után olyan – jelképesen híd-szerű – építmények hozzák létre, amelyek *térséget* alapítanak, és ezzel hozzásegítenek a végtelen kozmikus tér humanizálásához, míg az építmények közti mérhető távolságok *terek* definiálnak, amiket *köztes tereknek* is nevezhetünk. Ez utóbbi megfelel annak, amit az analitikus térelméletek *szabad térnek*, az angolok *open* (vagy *urban*) *space*-nek, a németek pedig *Freiraum*-nak neveznek – jóllehet a különbség nem lényegtelen, és erre a későbbiek során még vissza kell térnünk. A *tér* a *térségen* keresztül részesülhet a *hely* tartamában, azokban a minőségi dimenziókban, amikről a következőkben lesz szó. A *térség* fogalmának időbeli kiterjesztése vezetett az *úton-lét terének* fogalmához, ami nem korlátozódik magának az útnak a sávjára (jóllehet a *tér* szó helyett itt logikusan ismét *térséget* kellene mondanunk), hanem magában foglalja annak szűkebb gyűjtő területét, vagyis azt a *térséget*, amit feltár. A külső tér fogalmának fontos aspektusa a helyek és építmények közti *társas és térbeli viszonyok* együttese. Ez a hordozója a *tér berendezésének*, vagy az eseményterek, építmények és tértestek *elrendeződésének*, amit a *tér struktúrájának* is nevezünk, és ami mint ilyen közvetlenül a településtervezés érdeklődési körébe tartozhat. Amikor azonban a továbbiakban *valós térről* beszélünk, akkor mindig a fogalom teljes jelentésgazdagságára gondolunk, hiszen bármelyik jelentésrétéről is van szó, a többi elhagyása a valóság megrövidítését jelentené. Lehet, hogy ezért is nincs a magyarban a városi térre külön szavunk?

A TELEPÜLÉS TERÉNEK MINŐSÉGI DIMENZIÓI

A hely fenomenológiai elemzésének legfontosabb tanulsága az, hogy a *tér* az épített környezet kontextusában nem homogén, hanem sajátos módon *strukturált*. Ez a strukturáltság azáltal jön létre, hogy a *ternek* – helyről helyre változó összetételű – *minőségi tulajdonságai* is vannak – és megfordítva: a hely *térré* válásának éppen e minőségek megléte a legfontosabb feltétele. Szentkirályi Zoltán a román építészet elemzése kapcsán arról beszél, hogy magának az épületnek a tere sem homogén: „Mindennek van egy valóságban számára adott térbeli környezete, s ettől merőben függetlenül egy a jelentésben hozzá asszociált időjellegű «saját tere»” (1980, 109. oldal). Az építészet soha sem csak a háromdimenziós teret alakítja, hanem az ember szellemi, lelki, biológiai, társadalmi, kulturális stb. terét is. A *tér* valódi struktúrájának leírásához nem elegendő a geometria, mert a *tér* egy *többdimenziós erőterként* viselkedik, amelyben az időn mint negyedik dimenzióon kívül olyanok is megjelennek, amelyek a *tér* sajátosan humán értékrendjével stb. vannak összefüggésben. E dimenziók száma és gazdagsága tulajdonképpen csak a település életjelenségeinek teljességével mérhető, vagyis az elemzés számára szinte kimeríthetetlenül gazdag valóságtartományt képvisel. Mégis foglalkozni kell vele, mert nélkülük a külső *tér* merő váz, élettelen forma marad. Schneller István kitűnő

elemzésében (2002) ismerteti az egzisztenciális térelméletek ilyen irányú kísérleteit. Ebből kiderül, hogy a „dimenzióelmélet” valójában *lételmélet*, a dimenziók pedig *létrétegeknek* felelnek meg,¹² vagyis az ontológia alaptémájáról van szó – ami természetesen is, ha belátjuk, hogy a települési tér nemcsak hogy az életjelenségek teljességével terhes, hanem bizonyos értelemben *maga az élet teljessége*. Az ezzel járó nehézségeket mutatja az a körülmény, hogy a települési tér minőségi dimenzióinak megragadására tett eddig ismert kísérletek – amik négy-öt változó mentén próbálják lefedni a valóságot – közös problémákkal küzdenek. Így pl. a felsorolt létrétegek sokszor heterogének, bizonytalan a vonatkoztatási rendszerük, a területi relevancia mértéke stb. A mi célunk nem az, hogy egy újabb, nyilván hasonlóan töredékes rendszer létrehozására tegyünk kísérletet – már csak azért sem, mert a rendszerek építésének kora lejárt, és a figyelem inkább a valóság lehetséges metszeteire, rétegeire és aspektusaira terelődött. Amit felvállalhatunk, az csupán azoknak a *szempontoknak*, *aspektusoknak* a megjelölése, amiken belül minőségi dimenziókról, illetve valósággrétegekről lehet beszélni – anélkül, hogy akár a szempontok, akár a szempontokon belüli rétegek számát korlátoznánk. Alapvetően három ilyen aspektust tudnánk megkülönböztetni:

- az egyik a *társadalmi lét térbeli lenyomatai*, amik létrehozzák a tér fizikai értelemben vett tagolódását, a terület felhasználását, a nyilvánosság mértékét stb.,
- a másik a *szubjektív vagy kognitív térképzetek* rétegei; ilyenek pl. az érzékelt tér, a személyes tér vagy a mentális városképek,
- a harmadik pedig a *tér jelentésrétegei*, amelyek nem annyira a tértagolódásban, mint inkább a tér rejtett vagy kollektív értékvilágában nyilvánulnak meg; ilyenek pl. az idő lenyomatai, a kultúrák megnyilvánulásai vagy a hely szelleme.

A három aspektus halványan emlékeztet a fizikai-társadalmi (test), az érzéki (lélek és tudat) és a szellemi létezés szintjeire, de ezzel távolról sem kívánjuk az ontológiai egymásra-épülés téziséét felállítani – annál kevésbé, mivel ezek egymás-ban-léte a települési tér esetében még bonyolultabbnak tűnik, mint magánál az embernél. Ezek a dimenziók vagy létrétegek ráadásul csak az analízis számára különíthetők el egymástól. Megragadásuk is csak úgy lehetséges, ha folyton a többi as-

¹² Ilyen megfontolásból kerülnek nála egymás mellé pl. Patrick Geddes dinamikus valóság-szintjei, Norberg-Schulz térkonceptiói, a teológus Paul Tillich létrétegei és Ottlik Gézának a regények alapszerkezetében kimutatott jelentésrétegei. Ehhez legszívesebben hozzátennénk Kenneth Boulding ismert hierarchikus lételméletét, amely az óraműtől a szellemi létezőkig hét növekvő komplexitási szintet különböztet meg (in: *Rendszerelmélet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1969).

pektusban való megnyilvánulásaira hivatkozunk. Szerepük alkalomról alkalomra eltérő, mégis csak együttesen hozzák létre azt az összetett és rendkívül árnyalt, szinte személyes világot, ami alapjában véve mindig *egyedi*, és amit a települési környezet téri világának nevezünk.

(Ezt a fenti tagolódásnak megfelelően a települési tér dimenzióinak részletes kifejtése követi.)

A KÜLSŐ TÉR ÉPÍTÉSZETI DIMENZIÓI

A külső tér fogalmát az eddigiek során a helyhez, valamint a település teréhez mint épített környezethez kötöttük. A magyar szakmai szóhasználatban a tér azonban nemcsak ebben az értelemben, hanem mint konkrét, építészetiileg definiálható tér-test, mint *építészeti tér* is szerepet játszik. *A tér nemcsak befogadó, hanem befogadott is.* Az eddig használt *települési tér* után csábító lenne a *szabad tér* (open space, Freiraum) nemzetközileg is elfogadott fogalmához csatlakozni, ha az a definíció szerint nem korlátozódna a „felülről nyitott” terekre. Ez pedig számunkra nemcsak azért problematikus, mert nem biztos, hogy a fedettség egyben a tér belsőségét is jelenti, hanem azért is, mert a mi figyelmünk nem a szabad tér felületére, hanem *a tér egészére* irányul, *beleértve a határoló térfalakat, valamint a szomszéd terek és tömegek kontextusát* is. Ezért talán akkor vagyunk hűek eredeti kérdésfeltevésünkhöz, ha inkább *építészeti térről* beszélünk – egyelőre nyitva hagyva a tér külső és belső, valamint a zárt és nyitott minősítését. Ebben a fejezetben tehát a külső téren belül az építészetiileg is értelmezhető terekkel kívánunk foglalkozni, amin belül el kell jutnunk a városi térnek ahhoz a fogalmához is, amely megfelel a német *Platz*-nak, az angol *urban space*-nek vagy a lakonikus *square*-nek, illetve a francia *place*-nek. Persze nem szívesen használjuk a „városi” jelzőt, hiszen ez a fajta tér nemcsak városokban, hanem falvakban is létezik. Inkább *építészeti térről* beszélünk, felvállalva az általános térelméletből adódó követelményt, hogy az elemzésből – bár változatlanul külső térről beszélünk – a belső tér fogalomköre sem maradhat ki. A követelmény már csak azért is vállalható, mert elemzésünkben fontos szerepet fog játszani a belső és külső tér közti határ „konstruktív bizonytalansága”, illetve az átmeneti terek jelentősége. Az alábbiakban először az építészetiileg értelmezhető terek *minőségi dimenzióival* kell foglalkoznunk, ami értelem-szerűen kapcsolódik a települési tér minőségi dimenzióihoz. Ezek a minőségek – az építészeti tér sajátosságaiból adódóan – természetesen alaktani és fizikai sajátosságokat is tartalmazni fognak. Ezzel nem a „láthatatlan dimenziók” szintjét kívánjuk elhagyni, hanem éppen ellenkezőleg: csak a tér építészetiileg releváns sajátosságait is be kívánjuk emelni a minőségi dimenziók közé.

A külső és a belső tér határán

A kérdés nem csupán elvi jellegű, hanem alapvetően érinti az építészet lényegéről alkotott felfogásunkat is. A naiv szemlélet szerint a külső tér csak abban különbözik a belsőtől, hogy egyik „alkatrésze”, a lefedés hiányzik (Ashihara 1988). Emellett a hétköznapi, de a szakmai szóhasználat is hallgatólagosan a zárt, tehát a térfalakkal körülvelt tereket – mint pl. az épületen belüli zárt udvart is – belsőnek mondja (l. „belső udvar”). A valóságban a belső és a külső tér fogalma elsősorban egy *viszonyt* jelöl, amelybe a *zárttság*, illetve *nyitottság* kategóriái is belejátszanak. Két térelem közt azt érezzük „nyitottabbnak”, amelyik *térfalai* révén közvetlenebb kapcsolatba kerül környezetével, a külső, szabad térrel. A modern építészet „áramló terei” pl. tudatosan szeretnék elmosni a határt a belső és a külső tér között, míg a tradicionális épületek és városok inkább „diszkrét”, lehatárolható, zárt tereket hoznak létre.

A tér fenomenológiájának klasszikus paradoxona, hogy – akár belső, akár külső térről van szó – *csak tömegek, illetve falak segítségével definiálható*. A tér önmagában nem létezik, csak térhatároló közegek – vagy jelek – közvetítésével. Ez azt jelenti, hogy a külső tér fogalmához értelemszerűen a határoló közegek is hozzátartoznak. E határoló falak azonban nem csak elválasztanak, hanem össze is kötnek, és ez a kommunikatív szerep sok esetben *önálló tértartománnyá bővíülhet*. Ez utóbbit az építészetelméletek zöme *határ-zónának* (Alexander 1963), *átmeneti- vagy filter-térnek* (Schneller 1989), *intervallumnak* (Hajnóczi 1992) nevezi, és egybehangzóan egyetértenek abban, hogy az építészet egyik legfontosabb kategóriájáról van szó (R. Venturi 1986). A külső teret a belsőtől eszerint nem annyira a „fedél” vagy a falak hiánya, mint inkább egy olyan *viszony* alapján lehet megkülönböztetni, ami egyrészt a *kontextus*, másrészt a *határzónák mentén artikulálódik*. Ez azt jelenti, hogy el kell fogadni a két térféleség közti átmenet jelentőségét, valamint az átmenet *strukturáltságát* is. A külső és belső tér közti határvonal nem vonható meg élesen: ez a „konstruktív bizonytalanság” magának az építészetnek a lényegéhez tartozik.

A külső és belső tér dichotómiáját úgy is fel lehet oldani, hogy rámutatunk: valójában *csak külső tér létezik*, hiszen az kétségtelenül előbb volt, mint a belső. Mondhatnánk, *kezdetben vala a külső tér*. Amit belső vagy átmeneti térnek nevezünk, az a külső térből történő *utólagos* és művi elhatárolás eredménye. Innen nézve valójában nem a „külsőség”, hanem a „belsőség” és az elhatárolás mértéke igényelnek értelmezést, amit az építészetelmélet meg is tesz. Mindezek után azt is lehetne mondani, hogy a valóságban *csak egyfajta tér létezik*, ami az *építés és a használat révén* válik belsővé és külsővé, zárttá és nyitottá, átmeneti jellegűvé, nyilvános vagy kevésbé nyilvános térré. Ebből az következik, hogy csak egyetlen, de *végtelen* térbirodalom van, és ezen belül igen különböző mértékben és jelleggel el-

határolt tértartományok. Ezt a tételt az áttekintett építészeti és településtervezési szakirodalom nagyrészt megerősíti, másrészt pedig arra utal, hogy a települési tér tagolásának talán legkézenfekvőbb vagy legalábbis leginkább szembeötlő sajátosságáról, dimenziójáról van szó: a település belső és külső, valamint nyitott és zárt terek szövedékével jellemezhető.

Egyes tértartományok részleges vagy teljes lehatároltsága sem változtat azon a tényen, hogy a folytonosság okán ők is csak az egyetlen, mindent átható, egyetemes és végtelen tér részei: ez megfelel annak a látszólag banális igazságnak, miszerint csak egyetlen, közös Földünk van – ami akárhol is vagyunk, *összeköt* bennünket. A külső tér alapvető sajátossága eszerint a *folytonosság* és a *végtelenség*. És ahogy a föld is végtelenül változatos, úgy a tér is az: hiszen e két birodalom egymáshoz van rendelve. Amilyen mértékben haladunk a nyílt, táji környezetből a belső tér felé, olyan mértékben csökken a külső terek természetes alkotóelemeinek, a földfelszínnek, a tájnak és az égboltnak a szerepe. Legelőször a talajtól válnunk meg egy mesterséges padlószint kedvéért, aztán a táj, majd az égbolt tűnik el – vagy már csak *vizuálisan* vannak jelen, de *nem részei* a belső térnek.

A külső tér természetéről még sokat lehet és kell is mondanunk, de talán nem árt, ha nemcsak azt mondjuk meg, hogy *mit értünk* külső téren, hanem azt is, hogy *mit nem*. Így a „külső tér” nem azonos – jóllehet átfedésben van – a településrendezésben használt *beépítésre nem szánt terület* fogalmával. Ez utóbbi ugyanis területfelhasználási és nem térelméleti kategória. De nem azonos a beépítésre szánt területen belül a *szabad (beépítetlen) területtel* sem, jóllehet azzal részben átfedésben van. A szakmában használatos a *szabad tér* (Freiraum, open space) megjelölés is, amely elsősorban a tájépítészet önazonosságának újradefiniálási igényéből született (Jámbor Imre 2000). A szabad tér ennek megfelelően pragmatikus fogalom, és a város közhasználatú tereit, az utakat, sétányokat, a zöldterületeket: a parkokat, valamint a köz- és magánkerteket jelenti. Nyilvánvaló, hogy a külső tér nem azonosítható sem a beépítetlen területtel, sem a szabad térrel; nemcsak azért, mert a külső térnek lényegi tartozékai a határoló térfalak is, hanem azért is, mert az átmeneti tereknek köszönhetően a két birodalom határai nem húzhatók meg egyértelműen, és úgy tűnik, hogy ez utóbbi körülmény az építészet és az épített emberi környezet lényegéhez tartozik.

A zárt és nyitott tér: az átmenet kategóriája

A terek osztályozása csak arra jó, hogy óvatosan bánjunk a külső és a belső tér fogalmának merev szétválasztásával. A külső és a belső tér közti határ „konstruktív bizonytalanságára” utalhat pl. egy olyan *fedett*, tehát belső tér, amelynek nincsenek térhatároló falai, vagyis *nyitott*. És elképzelhető olyan *fedetlen*, tehát külső

tér is, amelyiknek viszont vannak térhatároló falai. Vizsgálódásaink köréből csak azok a belső terek, és csak annyiban zárhatók ki, amelyek és amennyiben önálló, a külső tértől független, zárt életet élnek. Számos olyan épületet építünk, amelyek már csak mesterséges megvilágítással rendelkeznek. De a nyílások arányának növelésével nő a belső tér nyitottsága, és közeledhetünk a belső és a külső tér valóságos vagy virtuális fúziójához, amint ezt a görög templomot körülvevő fedett oszlopcsarnoktól kezdve az üvegfalakkal konstruált modern, „áramló” terekig az építészet története is bőven illusztrálja. A *fedett tér* fogalmából értelemszerűen adódik a *fedetlen tér* kategóriája, a *külsőből* pedig a *belső tér* fogalma is. Nem volt szó azonban a *tér zártságáról és nyitottságáról* mint a külső tér minőségét leginkább meghatározó dimenzióról – annál is inkább, mert a zártságnak nyilván integráns része a *térfal* mint a tér minőségének leginkább közvetlenül meghatározó alkotó-eleme.

Ennek a tanulmánynak a keretei közt *zárt téren* olyan – belső vagy külső, fedett vagy fedetlen – térféleséget értünk, aminek *egyértelmű határfalai vannak*. A zárt tér esetében a térfal két oldala közti kommunikációra csak *külön e célra létesített szerkezetek* (ajtók, kapuk, ablakok, nyílások stb.) közbeiktatása révén van lehetőség – szemben azokkal a terekkel, amelyek egymásba átfolynak, „átáramlanak” vagy diffúz jellegűek. Ezek a szerkezetek az épített környezet legérzékenyebb elemeit képviselik; a tér minőségi tagolásában betöltött szerepükkel külön fejezetben foglalkozunk. Ezzel szemben egy szoliter tömeg körül kialakuló tér kapcsán úgy fogalmazhatunk, hogy a külső tér csak befelé határolt, kifelé végtelen: *ez a tértípus tehát definíciószerűen nyílt tér*, a zárt tér par excellence ellentéte. A zárt tér mindig térfalakkal határolt *tér-test*: ugyanúgy, ahogy a zárt tömeget is tömeg-testként érzékeljük. A térfalak természete miatt azonban a valóságban csak a tér zártságáról vagy/és nyitottságáról beszélhetünk: *a zártság és/vagy a nyitottság mértéke a tér alapvető minőségi dimenziója*.

Ha a tér zártságát, illetve relatív nyitottságát a határoló térfalak jellege, morfológiája, architektúrája, tagoltsága stb. határozzák meg, akkor el kell fogadnunk az (elvileg) teljesen zárt és az (elvileg) teljesen nyitott tér közti átmenetek végtelen változatosságát. Ennek a változatosságnak fokozatai vannak: a nyílások mérete pl. már elérheti magának a falnak a méreteit is, vagyis a fal megnyitásának skáláján eljutunk *az üvegfal* és vele a *virtuális fal* lehetőségéig – amivel mint a transzparencia jelenségével külön kell foglalkoznunk. Hasonló a helyzet *a fal pillérekkel történő kiváltása* esetén: az egyik oldalán áttört zárt belső tér közvetlen kapcsolatba kerül a külső térrel, és ezzel – definíciónk értelmében – maga is a külső tér részévé válik. Ez a se nem belső, se nem külső állapot teremti meg a tér *átmeneti jellegét*, amit *filter-térnek* is hívhatunk. Ezzel a lehetőséggel az építészet szinte a kezdetek kezdetétől él. Az átmeneti tér nemcsak közvetíteni képes különböző tériségek közt, hanem *önálló tértartománnyá* is válhat. Ha az épületet körülvevő fedett oszlopsort

önálló térnek tekintjük, akkor a *peripterosz* templomokat körbefogó keskeny térsáv éppúgy ebbe az átmeneti kategóriába tartozik, mint negatívja: a *perisztíl udvar*, az *agorát* határoló fedett oszlopsor vagy a magyar *tornác*. Az átmeneti tér oldhatja azt az éles határt, ami a zárt tömeg és a külső tér, illetve a tömegek és a köztes terek közt jön létre. Mindegyik példán jól látható az átmenti jellegű terek egyik fontos kontextuális tulajdonsága: *mindig két különböző* – általában belső és külső, fedett és fedetlen, zárt és nyitott – *térfeleségek találkozásának zónájában jelennek meg*. Ezért jogos *átmeneti jellegű térről* beszélni. Schneller István fontos megfigyelése, hogy éppen ezek a filter-terek és átmeneti terek folyamatos egymásbatagolódása teszi összefüggővé, megélhetővé és olvashatóvá, vagyis környezeti minőségé a város terét (Schneller 1989).

Ha a külső tér fogalmának összetettségére visszatekintve azt keressük, hogy lehet-e mindennek valami programszerű üzenete a jelenkori városépítészet számára, akkor mindenképp arra a veszélyre kellene rámutatnunk, ami a zárt, környezetétől függetlenített, saját világába zárkozó építészeti objektumok világában rejlik. *A külső térrel való kommunikáció* lehetősége és igénye több, mint „a környezethez való alkalmazkodás”. A külső-belső párbeszédben korunk életérzése méretetk meg. Nem föltétlenül az „alkalmazkodás” sikamlós és sokszor jellegtelen minőségéről van szó, hanem arról, hogy *milyen mértékben képes a személy* – metaforikus értelemben az egyedi épület – *közösségben élni*. Mennyiben „nyitott” ez a viszony egyrészt a *másságra*, másrészt a *végtelenre*, milyen mértékben uralja az individualizmus világgépként és a társadalmi viszonyokat. A „nyitottság”-ot és ennek materializálható megnyilvánulásait *erkölcsi kérdésnek* is tekinthetnénk, ami messze túlmutat művészetén, esztétikán, teljesítményen és személyes hitvalláson. Arról a minőségről van szó, amelyet az építmények közti *szolidaritásnak* hívtunk, és amely nemcsak az egyes építmények elrendezésében, hanem magában az építészeti kialakításban is megnyilvánul.

Diszkrét és áramló terek

Szentkirályi Zoltán klasszikus meghatározása szerint a térbeli rend megteremtésének feltétele nem annyira a lehatárolás, mint inkább a természeti tér egy szakaszának a térbe állított plasztikus testek, vagyis tömegelemek segítségével történő *szervezése* (1967). Eliel Saarinen szerint az építészet „*tér szervezése a térben*”. Ha az emberi települések fejlődéstörténetére, de különösen a modern építészetnek a tömeges lakásépítésben kibontakozott és elfajult beépítési „ki-mit-tud”-jára gondolunk, akkor a térszervezés problémája városépítészeti léptékben exponálódik. Itt

most azt a két kategóriát kell egymással szembe állítanunk, amit *áramló*, illetve *diszkrét* térnek lehet nevezni. A diszkrét megjelölés a tér sztereometriai értelemben vett egzaktására utal: diszkrétnek vagy *kvantáltak* tekinthetünk minden teret, amely egyértelműen lehatárolható – függetlenül a térhatároló falak anyagától és áttörtségétől. Ebbe a kategóriába tartoznak a részben vagy egészében zárt terek, de a határolt és kerített terek is. Az *áramló tér* a modern építészet „találmánya”, és szűkebben értelmezve azt a törekvést jelenti, hogy a belső, zárt tér és a külső, nyílt tér közt ne legyenek éles határok, hogy lehetővé váljon egymásba való áramlásuk. Ezt a célt a doboz „dekonstruálásával” érték el: a sarkok elkerülésével a falsíkok képesek a tér áramoltatására, irányítására, miközben az üvegfelület mint a fal metamorfózisa ezt az áramlást virtuálissá teszi. Valójában áramló térnek kell neveznünk a természetes, táji környezet tereit is, hiszen ha tagolódik is a táj a topográfiai adottságok és a növényzet által, e terek közt nincsenek éles határok, átfolyanak egymásba. Hasonló a helyzet a szoliter tömegekből álló épített környezetben is, hiszen a „köztes tér”-nek itt sincsenek éles határai – ami arra hívja fel a figyelmet, hogy ez *elvben* közelebb állhatna a természetes, mint a városias környezet téri világához. Tulajdonképpen a kertváros mozgalom egyik eredeti indító rúgója is a „természetes” környezet túlsúlyának visszaállítása volt: a szabadon álló magasházakból álló lakótelep, amelynek téri közege leginkább a természetes tájra kellene hogy emlékeztessen – legalább is szándékában – a kertváros utóda. Ezzel szemben a tradicionálisan zárt térfalakkal rendelkező városi terek világát egymástól jól elkülöníthető, mintegy *relatív diszkrét* tértartományok sokaságával lehetne jellemezni. Mivel az utcák valójában hosszúkás arányú, de hasonlóképpen relatív diszkrét terek, a várost *relatív diszkrét terek folyamatos áramlása* jellemzi. Tökéletesen zárt külső *tértestet* csak a zárt udvar képvisel, de az udvar légtere (legalábbis, amíg nincs lefedve) is érintkezik az *ég-térrel*, vagyis része az egymásba átfolyó külső tereknek. Ha belegondolunk, ez az összefüggő, a település egészét átfogó, integráló és áramló, világunkat az éggel összekötő tértenger valójában mint *egyetlen térközeg* burkolja be az épületeket és tárgyainkat: mindannak negatívjaként, ami föld és amit a földre építettünk.

Végül érdemes megjegyezni, hogy ez a „tértenger” nemcsak tárgyaink és építményeink végtelen és folyton áramló közege, hanem *az is, amiben élünk*. Erre a „közhelyre” azért is érdemes rácsodálkozni, mert hajlamosak vagyunk az építészeti, zárt tér analógiájára a külső teret is „tárgyasítani”. Pedig életünk ébredéstől elalvásig folyamatos térközegekben játszódik le, ahol nem is a terek, hanem *mi magunk áramlunk* bennük. A kiemelt történeti vagy esztétikai értékük miatt „tárgyasított” utcák és terek még turisztikai vagy szakmai útjaink során is egy folyamatos, a végigjárás során átélt, vagyis hodologikus tér láncszemei.

A transzparens és a virtuális tér

A terek egymás közti viszonyában jelentős szerepet játszhat a fal *transzparenciája*. Ez utóbbi mint *üvegfal* a transzparencia modern, de nem egyetlen eszköze. Transzparensnek mondhatjuk ugyanis azt a „virtuális” térfalat is, amely nem üvegből van, hanem a téralakítás eredményeképpen *tényleges*, jóllehet *nem fizikai jellegű* térfalról szerepet tölt be. Elsősorban diszkrét – tehát nem áramló, egymásba átfolyó – *térsorok között*, vagyis *a külső terek kapcsolatának és tagolásának* egyik eszköze. Az egyik oldalán megnyitott udvarteret, vagyis a „cour d’honneur”-hatást pl. a belső és a külső tér érintkezésének egyértelműen kirajzolódó, de fizikálisan nem létező virtualitása hozza létre. A virtuális térfal jelenvalóságának „megerősítésére”, jelzésére nincs szükség – ellentétben azzal az esettel, amikor a térfalak „gyenge” mozgása nem elégséges mértékben *tagolja a teret*. Ilyenkor az alapsík szintjének megtörése, lépcsőzés, a burkolat textúrájának váltása, egy jelzőoszlop vagy egyetlen jól elhelyezett fa is „rásegíthet” a fal virtualitásának realizálódására.

A transzparenciának egy másik sajátos formája az *áthatás*. Transzparensnek nevezzük az olyan teret is, amelyik *egyidejűleg két téralakzatnak is része*, vagy két téralakzat *áthatásaként* értelmezhető. Ebben az esetben létezik egy olyan térrész, amelyik a kettő közös része, és ahonnan mindkét teret egyidejűleg lehet érzékelni. Ilyen transzparens térnek tekinthetjük pl. a hossz- és keresztirányúval rendelkező templomok négyezeti terét vagy az L alakú középkori városi tereket, amelyek két közel téglalap alakú tér áthatásaként is felfoghatók. Colin Rowe a barokk kápolnák és a főhajó áthatását is transzparens térnek tekinti (1997), mert a kápolnák ugyan elhatárolódnak, de ugyanakkor be is kapcsolódnak az egységesített belső térbe. A szemlélő egyaránt vonzásába kerül a hosszirányú célirányultságának és a hosszirányú átható keresztirányú térsávok ellentétes hatásának. Ennek feleltethetők meg pl. az L alakú terek vagy legegyszerűbb esetben a zárt beépítésű utcák keresztveződésének térsége is.

A külső terek világában fontos szerepet töltenek be azok a morfológiai értelemben lehatárolt, tehát elvben diszkrét terek, amelyeknek *egyik vagy több térfala is hiányzik*. Paradox módon ezeket *nyílt külső tereknek* kellene neveznünk. Ilyen lehet pl. egy folyó menti épületsor vagy ilyen a leghíresebb nyílt külső tér, a párizsi Place de la Concorde, aminek csak egyetlen épített és két növényzettel határolt térfala van, negyedik oldala pedig kinyílik a Szajnára, illetve a bal parti városképre. A nyílt külső tér „átáramlik” a környezetbe, illetve a természetbe, ami azt jelenti, hogy a két tériség közti határ *transzparens* jellegű. Nemcsak belső és külső, hanem külső és külső tér közt is lehetséges transzparens térfal. A szoliter épülettömegek közt kialakuló köztes tereket pl. nemcsak áramló külső terekként értelmezhetjük, hanem olyan „kvázi-diszkrét” terek *halmazaként* is, amelyeket transzparens falak

választanak el egymástól. E potenciális falak nyomvonalainak „feltárása”, értelmezése és jelzésszerű megerősítése az épülethalmazok közti diffúz terek utólagos tagolásának és humanizálásának egyik eszköze lehet.

A transzparencia egyik sajátos változata a *virtuális térhatás*. A modern építészeti falat helyettesítő és falméretű üvegfelületei is virtuális térfalak, amelyek képesek a belső és a külső tér közti határ egyértelmű kijelölése mellett a vizuális kapcsolat megjelenítésére is. Már a barokk templomépítészetben is megjelentek az illuzionisztikus hatáskeltés eszközei: a mennyezet vizuális áttörése, aminek következtében közvetlenül az elképzelt édenkertre vagy a túlvilágra lehetett rálátni, és amit benépesítettek a keresztény hit szereplői. Mindez a hívőket egy *virtuális térbe* helyezte, amiről ugyan mindenki tudta, hogy csak illúzió, de ennek az illúzióknak megvolt a helye a templom szakrális világán belül: ráadásul az ég éppen ott nyílt meg, ahol a boltozat azt egyébként is hivatásszerűen helyettesítette. Az egyházi festészet mindig is egyfajta ablakot nyitott a hívőknek, amelyen keresztül bepilanthattak egy ideális, képzeletbeli világba. Az illúziókeltés a reneszánszban is jelentős szerephez jutott, ahol a perspektivikus ábrázolás segítségével vagy az épületterányok agyafürt megválasztásával javítani lehetett a rossz arányú tereken. Az ókori görögök a festészet szerepét egyenesen az illúziókeltésben látták. Ismert az a hírhedt „verseny”, aminek során két tájképfestő azzal mérte össze tudását, hogy mennyire képesek a valóság tökéletes illúzióját kelteni – olyannyira, hogy még a madarakat is sikerült „becsapniuk”. E perverz felfogástól függetlenül a festészet mindig is egy olyan virtuális valóságot jelenített meg, amelynek azonban – még ha a képkereten belülről korlátozottan is – szükségszerűen meg kellett haladnia a valóság világ „ábrázolását”, és fel kellett vállalnia a *sui generis* alkotás öntörvényűségét, a teremtés étoszát, amire egyedül csak az ember képes.

Korunk kibernetikus és audiovizuális technológiai lehetővé teszik, hogy az épületek vagy/és közterek falai ne egyszerűen csak a konstans, a mindig ugyanolyan és ezért hamar megunható külvilágra néző ablakok keretei vagy azt kizáró falak, hanem óriási *monitorok* legyenek. A képernyő egy valahol meglévő vagy csak elképzelt valóság digitális úton rekonstruált mását varázsolhatja elénk. Ettől már nincs messze a városi térfalak elektronikus reklámszövegekkel és mozgó képkel való feloldása – egészen odáig, hogy az éjszakai „utcakép” már nem azonosítható a reggeli kijózanodáskor láthatóval (l. Las Vegas). Az ily módon konstruált *virtuális tér* a megszokott tér kiegészítője lehet, amiben mozoghatunk, sőt, az általa közvetített események résztvevőivé válhatunk és azokkal kölcsönhatásba léphetünk. A „kibernetikus tér” (cyber-space) azt is lehetővé teszi, hogy a konkrét teret egy látszólagos térrel váltsuk fel – annál is inkább, mert a valóság városi tér már élvezhetetlen, az urbánus élményeknek többé már nem kiinduló pontja. A virtuális tér lehetővé teszi, hogy elszakadjunk ettől a valóságtól és belépjünk egy anyagtalannított, de annál több lehetőséggel rendelkező „likvid építészet” káprázatvilágába.

Fennáll annak a veszélye, hogy miként a valódi katarzist a drogok eksztázisa, úgy a városi tér iránti igényeinket is a digitális káprázat pótolja.

Nyilvános és magán használatú terek

A tereknek a nyilvánosság mértéke szerinti tagolódásáról már beszéltünk, de a nyilvánosság nemcsak a település egészének tagolásában vesz részt, hanem az építészeti terek fontos minőségi dimenzióját is képviseli. A közlekedési hálózat egy része egyidejűleg közösségi használatú területnek is tekinthető, de a két jelenség távolról sem esik egybe. Minél magasabb szintű közlekedéshálózati elemről van szó, annál kevésbé képes részt venni a város tradicionális közösségi életében – ha csak a mozgásban lévő járművekben átélhető létminőséget nem tekintjük úgy, hogy az az „útonlét terének” egy csak a motorizáció korára jellemző dimenziója. Míg a forgalmi hálózatot elsősorban az *elérhetőség*, a közösségi zónát inkább a *nyilvánosság* kategóriájával lehetne jellemezni. A város *közösségi zónájába* nemcsak az utcák, hanem az üzletek, szolgáltatások és intézmények időben és térben korlátozott használatú szintfelületei is beletartoznak. Azt a városrészt vagy utcát mondjuk urbánusabbnak, amelyeknek a közösségi zónája gazdagabb és változatosabb. A közösségi zónák összefüggő rendszere valójában a település központrendszerének része. A nyilvánosság különböző szintjeit elválasztó és egyben kifejezésre juttató határok csaknem mindig a társadalmi érintkezés differenciáltságát fejezik ki, és ezért *kulturális változók* (Rapoport 1994). Különösen vonatkozik ez a határok mint térfalak látványos csomóponti létesítményeire, mint amilyen pl. a kapu, a bejárat, a kerítés, az előkert, az ablak, az árkád stb., de még a térfal mint társadalmi üzenetet közvetítő építészeti jelrendszer is, amire az ún. *átmeneti zónák* kapcsán még vissza kell térnünk.

A *közösségi* vagy *nyilvános terek* és a zárt *magán használatú terek* között azonban számos átmeneti térréteg létezik. A közösségi tér sokszor félig zárt vagy zárt belső tereket is igénybe vehet, amelyek ily módon – legalábbis a használat bizonyos időbeli korlátozásával – nyilvános terekként működnek. Ebből a szempontból figyelemre méltóak a múlt században elterjedt *nyitott belsők*: árkádok, üvegpáraták, passázsok, fedett gyalogutak és folyosók, galériák, pályaudvarok stb., de ide tartoznak a mai kereskedelmi nagylétesítmények belső közlekedői, „fedett utcái” is. Ez utóbbiakat *félközösségi tereknek* is nevezhetjük, mert nyilvánosságuk, illetve igénybevételük időben korlátozott. A korlátozás mértéke tovább nő az olyan típusú terekben és középületekben, mint pl. a szabadtéri színpad, színház, sportszarnok, futballpálya, étterem stb., ahol a jelenlévők pl. helyhez kötöttek, a szolgáltatás *időtartama* pedig az előzőekhez képest jelentősen redukált. Az ilyen tereket *félcsoporttereknek* nevezhetjük. A valódi *csoportterek* ugyanis már csak

egy meghatározott és állandó, zárt használói kör számára hozzáférhető; ilyenek pl. a többlakásos lakóházak zárt belső udvarai, közlekedő terei. E sorozat logikája lehetővé teszi a *félmagánterek* értelmezését is: ezek általában egy közösségi, félközösségi, félcsoporthoz vagy csoporttérből elhatárolt, a nyilvánosság alacsonyabb fokát, vagyis *a környezethez képest nagyobb privációt* biztosító térrészek. Ilyen lehet pl. egy bútorral elhatárolt munkahely az egyterű irodaterben vagy az ügyfélfogadás számára kialakított, a nyilvános tértől félig elkülönített hely. A lényeg *a tér nyilvánosságának differenciálódása* mint a tér építészeti minőségének egyik fontos rétege.

A hagyományos utcás-tömbös beépítésnek a 20. században bekövetkezett feltörése sajnos a külső tér nyilvánosság szerinti rétegződését jelentősen csökkentette, ami a közösségi és privát terek éles szembeállításához vezetett. A magánszféra várszerű bezárkózásának oldását és a közösségi szféra nyilvános használatát sajnos ma fékezi a biztonság iránt megnövekedett igény is; ez is egyik oka a különböző zárt, védett lakó-, üdülő-, nyugdíjas-, szórakoztató- stb. *parkok* elterjedésének. Pedig a közösségi és a magánhasználatú terek közti rétegek differenciáltsága a tradicionális városi milió fontos minőségi dimenziója: ez hozta létre az ún. *városi szövet* kultúrájától függő, finom térbeli struktúráját. A városépítészet legfontosabb témája mindig is a belső és a külső terek, valamint a privát és közösségi szférák egymást átható és differenciált rendszerének megteremtése volt. A település valójában *a külső és belső találkozásának intenzív sűrűsödése* (Schneller 2002), a nyilvánosság szintjei és azok megnyilvánulása pedig az építészeti tér egyik legfontosabb minőségi dimenziója.

(Ezt követően a fejezet még olyan kategóriákat tárgyal, mint a tér intenzitása, illetve extenzitása, a tér „halmazállapotai”, a hasznos és kiszolgáló terek, hulladék-, maradék-, diffúz és roncsolt terek, valamint a „rendezett” és a „rendezetlen” kategóriái.)

AZ ÉPÍTETT ELEMELK TÉRBELI KONTEXTUSA

Az előző fejezetben kifejtettük, hogy a külső tér egyidejűleg *az építmények közötti térbeli viszonyok tere* is. E viszonyok, amik a település változásának jobban ellenálló, vagyis relatíve állandósult fizikai szerkezetében öltenek testet, hosszabb-rövidebb történelmi időszak alatt jöttek létre és objektívalódtak, „kövesedtek meg”. Ezt a keletkezést úgy is tekinthetjük, mint az építmények térbeli *szerveződését* vagy *szervezését* – attól függően, hogy abban mennyi szerepe volt a lassú, spontán folyamatoknak, és mennyi a tudatos alakításnak. A szervezés és a szerveződés szavaknak az indoeurópai nyelvekben a latin eredetű *organizáció* felel meg, amiben kifejezésre jut, hogy a szó mai értelmének modelljéül az organikus, élő világ szolgálhatott. A külső tér valójában mindig a település beépítésének *kontextusában* je-

lenik meg, ezért az alábbiakban megkíséreljük először felállítani az építmények térbeli szerveződésének alaptípusait, amelybe majd a külső tér alaptípusai elhelyezhetők.

A KONTEXTUS FOGALMA

A város mint szövődék

Gottfried Semper az építészetet a ruha, a szövet analógiájára próbálja értelmezni (1860, az ún. Bekleidungstheorie). Nemcsak a homlokzat esetleges „ruházata-ra”, a szerkeztől független, illetve azt elfedő lepelre, függönyre gondol, hanem a szövés műveletében rejlő mélyebb analógiákról, a növényi rostok kötésének, kapcsolásának és síkban vagy/és térben történő kifejtésének művészetéről is szó van, amin belül a *csomó* egyidejűleg kozmikus szimbólum is. A csomók hálózati mintákban ismétlődő ritmusa a világszövés és vele minden alkotó mesterség alapja. Az antik építészet sem tett mást, mint hogy időtálló anyagba, kőbe vitte át az eredetileg szerves anyagot. Hasonló szerepre utal a görög *tec* szótó is, aminek alapjelentése a *dolgokat összehozni, összeilleszteni*. Ez az ősi szótó jelenik meg a *techné* és a *tektonika* szavakban is. A latin *tego* (*tectus*) ige jelentése befed, elrejt, védelmez, óv (ami a német *decken* igében is visszaköszön); *texo* (*textum*) annyit tesz, mint sző, összeköt, elkészít, a *textura* főnév szövődékre, szerkezetre, a *contexto* változat főnévi alakja, a *contextus* pedig az összeillesztés műveletére és magára az összefüggésre utal. És nem mulaszthatjuk el megjegyezni, hogy az egyik legősibb magyar szótó, a *szér* – aminek számtalan összetétele van (pl. *szerkezet, szervezet, szerszám, szerel, megszerez, szeret* stb.), alapjelentésében szintén a *kötés, kapcsolat* dominál. Akárhogy is van, a *szövődék-analógia* nemcsak az építészetben, hanem a tér *szerkezetének* kialakulásában és leírásában is használható modellnek tűnik. Elég ránézni egy település térképére, hogy szembe tűnjön az *utcahálózat* fonadék jellege. Az analógia azonban a tér szerveződésének és tagolódásának csaknem minden megnyilvánulásában tetten érhető; ennek megfelelően pl. a *közösségi tér* a semperi értelemben vett csomó kategóriájának, az *utca* pedig a vezérfonál szerepének felel meg. Nem véletlen, hogy a szakmai szóhasználat is településszerkezet-ről és nem pusztán építmények halmazáról beszél. Minden olyan térbeli szerkezetet organikusnak, tehát *szervezettnek* tekinthetünk, amely az elemeket pusztán egymásmellettségüket meghaladó módon teszi közösséggé, és ezzel egy új, magasabbrendű minőséget hoz létre. Az elemek már nem egészen azok, amik voltak: az egészre történő *szerveződés* eredményeképpen új minőségre, *szerepekre* tesznek *szert*, miközben lehet, hogy ennek a magasabb rendű egésznek egyik *szervévé* válnak.

A *kontextus* szót nálunk a nyelvészet honosította meg, ahol szövegösszefüggést jelent. A szakmai szóhasználat elterjesztése és a *kontextualizmus* Colin Rowe és Fred Koetter (1978) nevéhez fűződik, akik a modern építészet történelmi környezet iránti közömbösségét kritizálva jutottak el a fogalomhoz, illetve az irányzathoz.¹³ Mindenesetre az amerikai kontextualizmus nemcsak a történelmi folytonosságot, hanem *általában* a település morfológiai sajátosságait – többek közt az üres és telt formák dialektikáját – is hangsúlyozza, ami lehetővé teszi egy új épület beillesztését történelmi környezetébe. Ha ezt az értelmezést kitágítjuk a semperi értelemben vett *szövedék*, *városszövet* irányába, vagyis közelítjük a *struktúra* fogalmához, eljutunk a *kontextus* szó számunkra e munka keretében használható jelentszagságához. Ennek alapján még azt is mondhatjuk, hogy a Semper által építészeti összefüggésben használt *tektonika* (ami ugyanarra a *tec* szótőre épül) és az általunk használt *kontextus* fogalma között nemcsak etimológiai rokonság, hanem lényegi analógia is fennáll. *A kontextus a települési tér tektonikája* – vagy magyarul: tartószerkezete.

A *kontextus* mint „tartószerkezet” alapján véve *kollektív jellegű* és mint ilyen, *kulturális változó*. A környezetkultúrát a hely, a táj, a tárgyak, az építmények és az eseményterek közti *szolidaritás* jellegével és mértékével lehet jellemezni. Egy épület önmagában is egy olyan belső térrendszernek tekinthető, ami a talajhoz, a terephez és a növényzethez való illeszkedésével, a táj gesztusainak átvételével vagy azok harmonikus ellenpontosásával, az égtájakhoz, az évszakokhoz és a napszakokhoz való alkalmazkodásával, a külső tér felé való megnyílásával stb. a természeti környezettel való szolidaritásról, míg a másikkhoz, a szomszédhoz, a csatlakozó építményekhez, a közterületekhez, a helyi közösséghez, a térség építészeti hagyományaihoz, a hely szelleméhez stb. való illeszkedés pedig a települési tér minőségi dimenzióival való szolidaritásról tehetnek tanúbizonyságot. Ez az a kétfajta szolidaritás, amelynek révén „*a föld és az ég, az isteniek és a halandók be-bocsáttatnak*”, és ez az a minőség, amit Heidegger „*lényegileg elgondolt lakozás*”-nak nevez. Ha a hely fogalma nemcsak egy épületet, hanem azok közösségét is jelentheti, akkor új jelentést kapnak a filozófus szavai:

„*A hely lehetővé teszi a négyességet, és a hely elrendezi a négyességet. Mindkettő, ti. a berendezés mint odaengedés és a berendezés mint elrendezés, összetartozik.*”

Az odaengedést és az elrendezést mint a szolidaritás megnyilvánulását alapvetően a *nyitottság* erénye teszi lehetővé. A természettudomány szerint azok a zárt rendszerek, amelyek nem képesek megnyílni környezetük felé, tönkremennek. A

¹³ Egy mátrix. In: *A hely*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1999. 46–53.

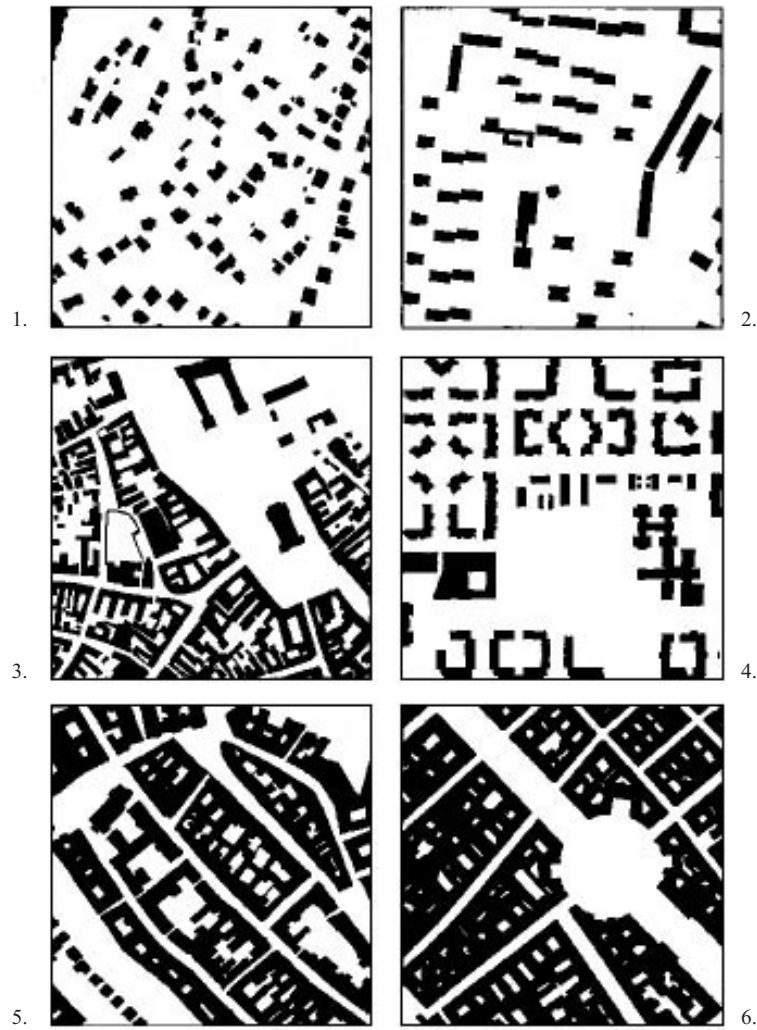
szolidaritás ellentéte az *elválasztottság* állapota, amikor az egyén kizárja magát a közösség, az élet és ezzel a teljesség áramából. A kontextusnak mint a kétféle szolidaritásnak fokozatai vannak.

A kontextus mint morfológia

Janáky István a tárgye gyüttesek által létrehozott „műtípusok” kapcsán négy fokozatot különböztet meg. Ezek a *homogén*, a *montázs*, a *polarizált* és az *anarchikus* tárgyi környezetek. A homogén tárgyi környezet nála az azonos designkultúrát képviselő tárgyak együttesét jelenti, ezért a fokozatokat ennek a homogenitásnak a csökkenése, majd eltűnése jellemzi. Ha azonban a tárgyakat épületekkel, a tárgyak közti viszonyokat pedig a *térbeli viszonyok* homogenitásával helyettesítjük, megkapjuk a települési környezet homogén morfológiájú területi egységeit. Ez nem zárja ki az épületek különböző jellegét – mondjuk azt, hogy különböző korokban, eltérő stílusban épültek, de lehetővé teszi, hogy azokat a különböző jellegű, karakterű épületekből álló együtteseket is homogénnek tekintsük, ahol az épületeknek az egymáshoz és a közterületekhez való *viszonya* ismétlődik, vagyis állandó. Kontextuális morfológiának tekinthető azonban az olyan együttes vagy városrész is, ahol sem az épületek, sem azok térbeli kapcsolatai nem homogének, de az egésznek mégis arculata van, karakteres, elemei csak az adott összefüggésben értelmezhetők, és mint ilyen válik el a szomszédos, más karakterű morfológiáktól. Janáky István kategóriái közül a *montázs* állapota inkább nagyobb léptékben, nagyvárosi környezetben értelmezhető, ami sokféle, önmagukban többé-kevésbé homogén, de egymástól különböző jellegű részekből tevődik össze. Ezt nevezik angolszász nyelvterületen – kritikus, de nem elítélő hangnemben – *patchwork metropolis*nak. A város a valóságban egyébként is *kollázsként* jön létre (Rowe – Koetter 1978) – még akkor is, ha eredetileg nem annak tervezték (Meggyesi 1985). Minél inkább megbomlik azonban az egyes városrészekben belüli homogenitás, annál inkább közelítünk a *polarizált*, majd az *anarchikus* állapot felé.

A homogén struktúrájú területeken belül általában megkülönböztethetők a többségben lévő, azonos jellegű, „tipikus” térelemek és kapcsolatminták azoktól, amelyek az előbbitől eltérnek, a települési szövetből mintegy „kilógnak”. A többségben lévő elemeket és kapcsolatokat *tematikus elemeknek*, illetve *tematikus kapcsolatoknak*, a „másságot” képviselő elemeket és kapcsolatokat pedig *nem tematikus elemeknek*, illetve *nem tematikus kapcsolatoknak* hívhatnánk (Habraken 1973). A homogén struktúrával vagy sajátos karakterrel rendelkező területeken tehát végül is egy semperi értelemben vett *szövedék* jön létre; éppen ennek konkrét változatát hívjuk *kontextusnak*, ami vulgárisan egy szövetdarabot jelent (1. ábra).

1. ábra. Példák különböző települési szövetekre. Az egyes térképrészletek azonos léptékben készültek, a fekete-fehér ábrázolás pedig a tömegek térbeli eloszlását hívja elő. A rajzokat a BME „Városépítészeti esztétika” c. tárgy hallgatói készítették. (1. Budai hegyvidéki társasházövezet. 2. Budapest, Üllői úti lakótelep. 3. Pápa, történelmi városmag. 4. Budapest, Káposztásmegyeri lakótelep. 5. Buda, Várnegyed. 6. Budapest, Andrásy út, Körönd.)

A kontextus mindig konkrét, egyszeri és alapvetően kulturális jelenség, és mint ilyen hozza létre a települési tér egy adott darabjának heideggeri értelemben vett *berendezését*, valamint „a föld és az ég, az isteniek és a halandók” *odaengedését* (Heidegger 1954). Ez utóbbival valósul meg az adott környezet relatív állandósággal rendelkező morfológiája, a *preesistenza ambientale*¹⁴, mint a hagyományokat hordozó, egyben őrző „tartószerkezet”, ami lehetővé teszi egy új tematikus elem befogadását is a kölcsönös szolidaritás jegyében. A *berendezés* a kontextus keletkezésének, genezisének, az *odaengedés* az identitást megőrző változásnak és növekedésnek a rendezőelve.

Az adott kontextuson belül a tematikus elemek és kapcsolatok mellett azonban legalább annyira fontos a *nem tematikus elemek* és *nem tematikus kapcsolatok* szerepe is. Ez utóbbiakat nem lehet úgy felfogni, mint amik csak kivételt képeznek a szabály alól. Nem pusztán múló szabálytalanságok, „szövési hibák”, rendellenességek, mert a kontextus szerves részei is lehetnek. A szövetszerkezet nem tematikus eseményei bizonyos értelemben a semperi *csomóra* vagy *vezérfonálra* emlékeztetnek, és elsősorban a *közösségi terekben* testesülnek meg. Ezek a csomók maguk is ismétlődő mintákba szerveződhetnek, noha gyakoriságuk jóval kisebb, mint a tematikus elemeké. Akkor tekinthetjük a kontextus szerves részének, ha megjelenésük vagy a morfológiából adódik, mintegy annak „terméke”, vagy pedig éppen fordítva: a morfológia létrejöttének, keletkezésének, genezisének mintegy vezermotívumát, szó szerinti értelemben vett tartószerkezetét képviselik.

A jelenkori városfejlődés egyik aggasztó jelensége a nem tematikus, szövetidegen elemek szervesen beékelődése a szerves növekedés során kialakult városszövetekbe. Ez a kontextus folyamatosságának megsértését, mintegy a szövet felfelésszel fenyegető szétesését jelenti. Az egyre nagyobb léptékű és ezért jobb esetben a hagyományos várostest perifériáira szoruló létesítmények (pl. a szórakoztató- és bevásárlóközpontok, sportlétesítmények) valójában nem „csomóponti” jellegűek, nem képesek kontextust létrehozni, és ezért magányos gölemként, városbálványként vagy várospótlékként állnak annak a városnak a szélén, amelynek fejlődési energiáit viszont parazita módon kiszívják (Schneller 2002).

¹⁴ A szó eredetileg a *történeti környezet* iránti affinitás megjelölésére szolgált, és Ernesto Rogers nevéhez fűződik, aki a Casabella Continuita c. folyóiratban az 1950-es évek közepén a *le preesistenza ambientale* kifejezést használta, és szó szerint preegzisztens környezetet jelent. Ugyanabban az értelemben használta a fogalmat Aldo Rossi is *A város építészete* c. könyvében (1966). A könyv angol kiadásában azonban a *l'ambiente* szót *context*-tel fordították, ami megtévesztő, mert Rossinak egyébként semmi köze sem volt az angolszász kontextualista vitához.

A tervezett és a nőtt dichotómiája

A szakirodalom előszeretettel tesz különbséget tudatosan tervezett és spontán nőtt települési kontextusok között. A tervezettet általában geometrikusnak és szabályosnak, a nőtt településeket organikusnak és szabálytalannak mondják. Ennek megfelelően különbséget kellene tennünk a tér *szervezése* és a tér *szerveződése* között. Ez a különbségtétel az alapja annak az egyébként világos módszertani distinkciónak is, amely szembeállítja a *leíró* (deskriptív) és az *előíró* (preskriptív), vagyis *normatív* jellegű megközelítést. Bármilyen fontos és jogos is ez a megkülönböztetés, mégis: a *tudatosság* szerepét a spontán nőtt településektől sem lehet elvitatni, a másik oldalon pedig a tervezett városok megvalósulását egy sor előre nem látható körülmény is befolyásolhatja, aminek eredményeképpen megjelennek a *spontaneitásra* utaló jelek. Éppen Dunaújváros szolgáltatja a legjobb példát arra, hogy egy szigorúan „tervezett város” miként válik három évtized szinte minden városépítészeti irányzatának panoptikumává (Meggyesi 1985). Ez a változatosság, ami egyébként az új városoknak általában csak előnyére válik, elsősorban egymást követően megépült területi egységek mint önálló, karakteres morfológiák alapvetően eltérő technológiai, ideológiai, környezeti, városépítészeti stb. sokféleségével magyarázható. A *diverzitás* a települési térben is érték.

A tervezett és a spontán folyamatok közti határ konstruktív bizonytalansága minket arra ösztönöz, hogy a tér szervezésében közreműködő erők között *ne* a *tudatosság* szintje alapján tegyünk különbséget. Az építészet esetében fel sem merül, hogy lehetne tervszerűtlenül építeni; „a spontán”, a „tradicionális” pedig csupán a *tudatosságnak* egy generációkon átívelő, kollektív formáját jelenti. A fentiekén túl ezt legalább még két érveléssel lehet indokolni. Az egyik az, hogy település vagy városrész esetében – akár nőtt, akár telepített – minden esetben *a tér szervezéséről* van szó (Szentkirályi 1967). Igaz ugyan, hogy ebben az adott kor és társadalom igényei öltenek testet, de *létmódjuk* szempontjából nincs köztük különbség: mind-egyik a természeti tér egy darabját próbálja humanizálni, kénytelen viszonyulni a *helyhez* (ne felejtsük, hogy a negatív viszonyulás is viszonyulás), és kezeli (ösztönösen vagy tudatosan) a települési tér *minőségi dimenzióit*. Az egy másik kérdés, hogy a legtöbb esetben azok a települések sikeresebbek, amelyeknek több idejük marad saját minőségeik megérlelésére, vagyis történeti jellegűek. A másik érv az, hogy a tervezés csaknem kivétel nélkül létező települési mintákból indul ki, azokat fejleszti tovább, értelmezi át – vagy veti el. Eddig még minden olyan kísérlet, amely ezzel szakítani próbált, kudarccal végződött.

A TÉRSZERVEZÉS SZELLEMI IRÁNYULTSÁGAI

A tér szerveződését egy adott kontextuson belül tehát alapvetően a tematikus elemek és azok egymáshoz való viszonya vagy/és a karakter határozza meg. Ezt a viszonyrendszert a településtervezés hagyományosan közvetlenül az épületek térbeli elrendezésével, a beépítéssel, illetve a morfológiával azonosítja. Ez a megközelítés azonban túlságosan formális, vagyis megreked a tér háromdimenziós felfogásában – amit pedig a hely egzisztenciális értelmezése, valamint a tér minőségi dimenzióinak kifejtése kapcsán már meghaladtunk. Valószínű, hogy az épületek egymáshoz való viszonyában és ennek megfelelő térbeli elrendeződésében is először a *szellemi irányultság lehetséges dimenzióit* kell keresnünk, és csak ezt követően, mintegy azok kifejeződéseként, megvalósulásaként, „inkarnációjaként” értelmezhetjük a konkrét háromdimenziós alakzatokat. Emlékeztethetünk Charles Jencks tételére, miszerint *az építészet nem a formát, hanem a világképet követi* (1995). Két analóg értelemben hasonló megközelítést is említhetünk, amely saját kísérletünk modelljéül szolgálhat. Az egyik Szentkirályi Zoltán koncepciója (1967), aki az építészet lényegét nem annyira a terek lehatárolásában, mint inkább *a tér szervezésében jelöli* meg, és felfogása közel áll Jenckséhez. Ennek megfelelően négy olyan *térszervezési szemléletet* dolgoz ki, amik az építészet történetében nyomon követhetők; ezek a *topografikus*, az *esztatologikus*, az *intellektuális* és a *racionalis* szemlélet. Nem követhetjük direkt módon Szentkirályi Zoltán tipológiáját, hiszen az ő kategóriái elsősorban az épületépítészet történelmi megnyilvánulásaira szorítkoznak, de átvehetjük szemléletét és módszerét. A másik modell Hamvas Béla *Az öt géniusz* c. írása (1988), amiben kimutatja a Kárpát-medence táji és kulturális arculatát alakító tényezőket. Ezek a ködös és fában gazdag *észak*, a végtelen síkságok világa, a *kelet*, a mediterrán, napos *dél*, a polgári értékek világa, a gazdag *nyugat*, valamint *Erdély*. A koncepció fontos része, hogy a géniuszok kivétel nélkül mindenütt föllelhetők, de különböző, és pedig éppen az adott helyre jellemző arányban. Hamvas Béla géniuszai mint egy lehetséges *szellemi földrajz* alapkategóriái elsősorban a Kárpát-medence települési kultúráiról szólnak, míg saját térelméletünknek nincsenek földrajzi határai. Ennek ellenére a hazai alkalmazás számára közvetlenül is alkalmazhatónak tartjuk (Meggyesi 1990). A külső tér szerveződésének főbb szellemi irányultságait úgy határoztuk meg, hogy azok a különböző történelmi és jelenkori beépítési kontextusok értelmezése számára használható szempontokat nyújtsanak. Az alábbiakban öt ilyen alaptípust próbálunk definiálni: ezek a *kaotikus*, az *organikus*, a *racionalis*, az *emocionális* és a *szimbolikus* irányultságok.

Hamvas Béla modelljéhez hasonlóan mi is azt állítjuk, hogy ezek nem egymást kizáró, hanem többnyire együttesen jelenlévő rendező elvek, amik azonban egy-egy konkrét kontextusban eltérő arányban vesznek részt a külső tér szervezésében

és alakításában. Emellett azt is megengedjük, hogy ezek az elvek egymással kölcsönhatásba lépjenek; számos esetben tapasztaljuk a szellemi irányultságok keveredését vagy egymásra hatását.

A kaotikus

A kaotikus tulajdonképpen a szellemi irányultság teljes hiánya. Janáki István-nál olyan tárgycsoportokra vonatkozik, amik heterogének; a mi értelmezésünkben azonban homogén elemek eloszlása is lehet kaotikus. Ebben az esetben ez nem jelent mást, mint hogy a tematikus elemek egymáshoz való térbeli viszonyában semmiféle irányultság vagy szabályszerűség nem érvényesül. Ez a minősítés persze feltétebb ellentmondásos is, hiszen pl. egy halmazos jellegű, nőtt település esetében az elemek elrendezésének leírásához sokkal több információra van szükség, mint ha rendezett alakzatot öltene. Információelméletileg ez utóbbit „rendezetlennek” kell minősítenünk, míg pl. egykori kébtelkes alföldi városaink belsősege, ahol eredetileg az épületek körülkerítetlenül, szabadon álltak viszonylag közel egymáshoz, és ezt a kaotikus állapotot később, az épületek körülkerítése és az utcák kialakulása után is megtartották, valójában a „rendezettség” igen magas fokát valósították meg. Nem véletlen, hogy ezek a városok testesítik meg leginkább az egykori nomád lét ideiglenességének – és egyben a hamvasi Kelet géniusának – életérzését. A káosz inkább a természet labilis ősállapotát képviseli, ami mint ilyen minden későbbi rendeződés és gazdagság forrása. A mai építészet és településtervezés előszeretettel idézi elő mesterségesen a tárgyak kaotikus eloszlását, pl. a szerkezeti elemek, síkok természetes ortogonális helyzetükből való kibillentésével (Kunszt György 1999), az egyes épületek „mesterséges mesterkéletlenséggel” történő elrendezésével vagy a különböző koordináta-rendszerek és szerkezetek „karamboljával” (Rowe–Koetter 1978). Innen a vonzódás a kollázshoz, a töredékeshez és az áthatásokhoz. A kaotikus az építészetben erős érzelmi és intellektuális töltéssel bír, tele van utalással az esetlegességre, az archaikusra és a váratlanra, elutasít mindenfajta rendszert, disszimuláns (Eisenman in: Kerékgyártó (szerk.) 2000, 334. oldal), önkényes, és ezzel egy sajátosan mai életérzést kifejező étoszt és esztétikumot képvisel (Sola Morales in: Kerékgyártó (szerk.) 2000, 311. oldal).

Az organikus

Az organikus mint szellemi irányultság látszólag a kaotikus ellentéte, valójában a valóság növekvő komplexitások mentén kibontakozódó evolúciójának következő állomása. Az organikus persze megtartja, de meg is haladja a kaotikusát, és ezzel annak dialektikus párja. Míg a föld és a kő jól megvannak a sötétben is, a növé-

nyi élet a napfény energiáját alakítja át – de azért a földből táplálkozik. A szerveség nemcsak az élet megjelenését képviseli, hanem az elemek összekapcsolódásának egy magasabb szintjét is, aminek eredményeképpen az egész több, magasabb rendű, mint a részek pusztá összege. Míg a kaotikus alapvetően labilis állapot, az organikusnak sikerül megvalósítania a dinamikus egyensúly egyre stabilabb formáit. A „forma” kifejezés is csak a szerves létformákra alkalmazható: a szervesetlen anyag eleve formátlan, képlékeny, miként az agyag, a fém vagy a víz. Az organikus nemcsak az élet színanimája, hanem a *kommunikációé* is. A szervesetlennek struktúrája, a szervesnek *szervezete* van – a *szér* szótó már említett alapjelentésének megfelelően: az élőlény kölcsönkapcsolatra képes lépni más élőlényekkel és szervesetlen környezetével. A tárgyi világban a dolgok közti kapcsolatból *szerszámok*, *szerkezetek* és *szervezetek* jönnek létre, amivel az ember meghosszabbítja képességeit és növeli a túlélés esélyeit. A tárgyi világ és így a szerkezetek, az épületek vagy a települési környezet azonban nemcsak *képességerősítők*, hanem a *kultúra* részei és alakítói is. A kultúra mindhárom alapjelentésének, a föld művelésének, a kézművességnek és az ősök tiszteletének, vagyis a *hagyományoknak* alapvető szerepük van. A nyelv, a művesség, a természeti környezethez, a földhöz és a másik emberhez való viszony, a vallás és a művészetek, valamint ezek összefüggő rendszere, a környezetkultúra csak úgy él meg, ha generációk őrzik és adják tovább. Éppen ezért általában helyhez kötött, tradicionális, lokális kötődése erős, abból kiszakítva legfeljebb nosztalgikus lehet. Nem formai princípium, de mint a környezet organikus alakításának elve mégis félreérthetetlenül megnyilvánul.

A racionális

A következő szellemi irányultság a racionális, a szervesség poláris párja, de nem föltétlenül ellentéte. A racionalitás mindenekelőtt a praxis, a gyakorlat szelleme. A dolgok és problémák számára csak annyiban léteznek, amennyiben azok megérthetők, megmagyarázhatók és ennek eredményeképpen megváltoztathatók. A racionalitás a tudományosság alapja: csak azt fogadja el, amit bizonyítani tud, ami törvényszerű és megismételhető. Az ismételhetőség kritériumát a gyakorlatba is átviszi: úgy véli, hogy a világ kimérhető, megsokszorozható, és a növekedésnek nincsenek határai, ami a városban az egyszerű additivitás elvének megfelelő, korlátlan mennyiségi szaporításban jut kifejezésre. A racionalitás rokona az egalitárius társadalmi berendezkedésnek: a telepített városokban csak azonos jogú polgárokról és azonos földrészletek kiosztásáról lehet szólni. A városalapítás azonos a geometriával. Racionalitás a lelke a konstruáló, szerkesztő, kombináló értelemnek is; az egyszerű, majd összetett gépek, a város technikai és civilizációs vívmányai, a várfalak, az áttekinthető, egyenletes úthálózat, a vonalas infrastruktúrák, az ellátás

logisztikája, majd a kommunikációs technikák mind a racionális gondolkodás termékei. Az ipari forradalmak nyomán a tiszta, racionális észre hivatkozva veti el a hagyományokat és valósítja meg az egalitárius város utópiáját, amihez az ipari termelés technológiáját átviszi a város-termelés praxisába is, és hajlamos az emberi települést is gépnek tekinteni. Le Corbusier szerint az ortogonalitás az elme természetes állapota: a görbe és a szabálytalan a ráció számára nehezen emészthető, ezért elutasítja. A racionalitás azonban befelé is fordulhat, ilyenkor intellektuális, amivel önmaga meghaladására is képes. Határait kitágítja, és megnyílik a többi szellemi irányultság felé: könnyen válik a káoszelmélet, az organikus építészet, a hagyományörzés vagy valamilyen ideológia támaszává.

Az emocionális

Az emocionális nem egyszerűen aracionális, még kevésbé irracionális, hanem egy olyan komplementer irányultság, amely a praktikum, a gyorsan és szenvtelenül kimérhetővel szemben előtérbe állítja az intuíciót és az érzelmeket. Az intuíció a tudatosságnak egy olyan mélyebb szintjét képviseli, amely bizonyos mértékig meghasonlik a gyakorlat racionális mechanizmusaival, és hajlandó magát időben és térben is kívülről – vagy éppen belülről – szemlélni. Az emocionális elem lényege a történelmi hagyományok tudatosítása, a helyhez, a tájhoz, a nemzethez kötődés, központi problémája ezért az *identitás*. Ennek egyik formája a jelen kritikus elvetése a nosztalgikus múlt elveszettnek hitt értékrendjeinek restaurálása érdekében, vagyis a *tradicionalizmus* és a *regionalizmus*. Ennek ellentéte a múlt feláldozása egy minden problémát megoldó optimista jövőkép oltárán, a meglévő város-testbe történő durva beavatkozás a mindenkori „korszerűség” jegyében, adott esetben annak teljes elpusztítása. Az emocionalitás egészen más megnyilvánulási szintje az *esztétizálás*. Az esztétikai életérzés új tudatformaként, a megismerés sajátos útjaként, a racionális konkurenciájaként merül fel. Az esztétika nemcsak a látvány tudatosításában és értékelésében játszik szerepet, hanem a tervezésben is; az alkotás sokszor válik a szenvedélyes önkifejezés eszközévé. Pogány Frigyes szerint a funkció művészi kifejezése mindig *metaforikusan* történik – amivel a szimbolikus orientáció közelébe kerül. Az érzelmek a lélektan szerint a személyiség biztonsági jelzőrendszere, ami mindig akkor lép előtérbe, ha valami nem stimel. Sokszor a racionális elem túlsúlya elleni tiltakozás jele: a kaotikus, a spontán, az organikus nemcsak mint alternatív minta, hanem mint ideál, mint társadalmi *program* is számításba jöhet, így könnyen vált át ideológiába, vagy átlendül szimbolizmusba. Történetileg csak a reneszánsztól kezdve jut szerephez, ahol a klasszikus előképek magas érzelmi töltésű minőségi normákká lépnek elő. A történeti

minták inntól kezdve a környezetalakításnak egészen a modernizmusig változó tartalmú, de nélkülözhetetlen kliséit szolgáltatják.

A szimbolikus

A szimbolikus szemlélet lényege az eszmei, ideológiai, vallási elkötelezettség. Ennek megfelelően eredetileg a szakrális világregend képviselője és megjelenítője a profán világban. A *szimbólum* – a görög szó etimológiája szerint – az egész felismerését és rekonstrukcióját teszi lehetővé a *diaballummal* szemben, ami a szétválasztás, a viszály elve. Sokszor a fennálló állapotok kritikája és egyben megváltoztatásának programja; az ideális, az utópikus megjelenési formája, ezért ideológikus vonásokat is ölthet. Vonzódik a geometrikushoz – de nem a geometria racionális, hanem a geometrikus formák szimbolikus jelentéstartalmai miatt, így előtérbe kerülhetnek az egyenes (mint a keletelt templomokban a haladási irány vagy mint szimmetriatengely), a kör (mint a teljesség megjelenítője), a csillag (mint napszimbólum), a négyzet (mint a *hortus conclusus*, a mennyei Jeruzsálem megjelenítője stb.), a mandalaforma (mint ellentéteket egyesítő kozmogram) vagy a tengelykereszt (mint a hely szakrális megjelöltségének a jele). A tudatosság legmagasabb szintjét képviseli, ami mindig a veszéllyel jár, hogy elszakad a reálfolyamatoktól, sőt, azokkal szembe is kerülhet. Az ideálisnak vélt jövő kedvéért könnyen feláldozza a jelent és a múltat. A hétköznapi élet archetipikus jelképeit mindig alárendeli egy egységes, mindent átható spirituális rendezőelvnek. Az emocionális szemlélettel rokon vonása a magas érzelmi töltet, ami azonban sokszor társul világnézeti vagy ideológiai türelmetlenséggel. Könnyen válik hatalmi reprezentációk eszközévé, amikor a látvány, a káprázat és a meggyőzés eszköze lesz; Northrop Fry megfogalmazásában ilyenkor az eredeti, szakrális tartalmak diabolikus paródiájáról van szó.¹⁵

A TÉRSZERVEZÉS MORFOLÓGIAI ARCHETÍPUSAI

A morfológia az építmények térbeli elrendeződésében megnyilvánuló rend, ami az elemeket kontextusba rendezi. A szakma hajlamos e morfológiákat egy-egy rendezőelvvvel jellemezni. Belátható azonban, hogy egy adott kontextusban egyidejűleg több térszervezési modell is érvényesülhet, és mindegyik gyökerében kimutatható valamilyen szellemi orientáció. A valóságban ritkán fordul elő, hogy egy adott elrendezés egyetlen szervezési elv segítségével leírható; az esetek több-

¹⁵ Northrop Frye: *Kettős tükör*. Európa Könyvkiadó, Budapest 1996.

ségében több egyidejű vagy időben egymást követő rendezőelv hatását lehet kimutatni. Emiatt a rendezőelveket térben egymásra helyezhető *rétegeknek* is tekinthetjük, amik közt a történeti fejlődés vagy a tervezési folyamat során *kölcsönhatások, áthatások* játszódhatnak le. Végül belátható, hogy az épített elemek térbeli elrendezése, vagyis egy adott kontextus meghatározza a külső tér tagolódását, köztük a közösségi terek tipológiáját is. Az áttekinthetőség kedvéért előre bocsátjuk, hogy ebben a tipológiában a következő térszervezési szinteket különböztetjük meg:

- *A halmaz* az épületek és térelemek sztochasztikus térbeli eloszlását képviseli. Elvben ez az a kiindulási állapot, amihez képest minden összetettebb elrendezés értelmezhető.
- *A csoport* az épületek és térelemek olyan elrendezése, amelyben kifejezésre jut összetartozásuk ténye.
- *A tömb* az épületek és térelemek rendezett formája, a növekedés elvének az egységek mechanikus ismétlésén alapuló módszere.
- *A lineáris térszervezés* alapelve az utca, ami lehetővé teszi épületek, illetve térelemek sorolását; a növekedés és a differenciálódás elvének organikus változatát képviseli.
- *A poláris térszervezés* a térelemek olyan elrendeződése, amelyben kifejezésre jut legalább egy *oriens* jelenléte, ami térelemek centrális jellegű elrendeződésében játszik szerepet.

A térszervező princípiumokat nem lehet és nem is szabad abszolút, merev kategóriáknak tekinteni. Inkább az építmények és a térelemek elrendeződésének történelmileg érvényesülő *alaptendenciáit* kell látnunk bennük, amelyhez a fenti rendszerezés csupán értelmezési módszert kínál. Azt sem állítjuk, hogy e rendezőelvek sorozata föltétlenül növekvő komplexitást és ennek alapján valamiféle értékrendet képvisel. A térszervezés alaptendenciáit azonban minden esetben befolyásolják, sőt adott esetben meg is határozhatják az előzőekben kifejtett *szellemi irányultságok*. A szellemi irányultságoknak a térszervezés alaptendenciáiban való érvényesülését egy mátrixszal lehet szemléltetni (2. ábra). A szellemi irányultságok és a térszervezési princípiumok közt gyenge affinitás vagy rokonság is kimutatható. Ezúttal azonban már nem kölcsönhatásról van szó: *minden esetben a szellemi irányultság a meghatározó*, amely a térszerveződés alaptendenciáiban jut kifejezésre – jóllehet különböző arányokban és összetételben. Ha ehhez harmadik dimenzióként még a települési tér korábban tárgyalt *minőségi dimenzióit* is hozzávesszük, akkor az építészeti tér értelmezésének és jellemzésének meglehetősen komplex módszeréhez jutunk. Ennek megfelelően próbáljuk a továbbiakban nyomon követni a szellemi irányultságok megjelenését az épületek térbeli elrendeződésében, valamint az alaptendenciák *történelmi megjelenési formáit és átalakulását*. A mód-

	halmaz	csoporth	tömb	lineáris	poláris
kaotikus					
organikus					
raciónalis					
emocionális					
szimbolikus					

2. ábra. A szellemi tendenciák hatása az épületek térbeli elrendeződésére az átlóban elsődleges, de gyenge affinitásokkal, illetve rokonsággal

szer egyaránt értelmezhető a „spontán nőtt” és a tervezett elrendeződésekre. Ha módszerünk beválik, akkor ez alapja lehet egy tervezéseméletnek is. Hiszen a tervezés sok esetben nem más, mint a történelmileg érvényesülő törvényszerűségek és minták felhasználása, továbbfejlesztése és a fejlődésben rejlő rendező energiák tudatos felhasználása.

A tér szerveződésének szintjei

Minden építményhez hozzátartozik a térnek egy meghatározott darabja, amit a személyes tér analógiájára foghatunk fel (Schneller 2002). Nemcsak az a tér, amit az épület tömege mintegy „kiszorít” a térből, hanem az a minimális „térbuok”, amelyben működni tud, ami elegendő ahhoz, hogy hozzáférjen a földhöz, a levegőhöz, a fényhez, és ami lehetővé teszi a közösségi terekhez való kapcsolódást. Mert minden építmény egyidejűleg keresi a kapcsolatot a környezet számára létfontosságú elemeihez, másrészt igyekszik magát távol tartani ugyanezen elemek nemkívánatos hatásaitól is, vagyis megpróbálja külső kapcsolatait *szabályozni*. Ebből a szempontból az összetettebb alakzatok: a csoport, a tömb, az utca stb. nem különböznek az épülettől. Ennek a szabályozási funkciónak az eredménye egyrészt a lehatároltság, másrészt az a *tematikus viszony*, amely a *tematikus egység(ek)*nek a szomszéd egységhez, valamint a közterületekhez való térbeli viszonyában ismétlődik. Ezért a *térbeli szerveződés mikéntje alapvetően nem az elemek belső felépítésén múlik*; bármilyen jellegű, nagyságú, alakú és beépítettségű föld-

részletet vagy bármilyen komplexitású épületegyüttest lehetséges halmazosan, csoportosan, tömbökbe rendezetten, lineárisan vagy polárisan is szervezni. Ezzel azt az elvet mondjuk ki, hogy *a térszervezés elvei magasabb léptékszinteken analóg módon értelmezhetők, illetve alkalmazhatók* – még akkor is, ha a léptékszintek növekedésével ezek az analógiák egyre távolabbiak, illetve gyengébbek.

A fenti elv nemcsak fölfelé, hanem lefelé is érvényes. Míg pl. egy adott földrészleten belül épületeket halmazosan, csoportosan, lineárisan, sőt: centrálisan is lehet szervezni, addig pl. lineárisan szervezett térsávok adott esetben centrálisan, sőt, halmazosan is elrendeződhetnek. Éppen erre utal a térszervezési elvek kölcsönhatását és egymásra épülését illusztráló diagram: bármilyen belső elrendezésű épületcsoportokból álló halmaz bármilyen térszervezési műveletnek alávethető, amelynek eredményeképpen újabb, komplexebb alakzatok jönnek létre. A történeti magyar falusi telkeken pl. az épületek zárt sorban, lineárisan helyezkednek el; ezekből a lineáris sorokból az utca mint szintén lineáris térszervezési elv segítségével egy komplexebb, de ugyancsak lineáris elrendezésű alakzat, az egyutcás falu jön létre. Az utcára szervezett egységekből ismét lehet lineárisan építkezni, de arra is van példa, hogy az utcák a továbbiakban már centrálisan, sőt (egy-egy alföldi halmazos települések esetében) halmazosan is elrendeződhetnek.

(Ezt követően a térszervezés morfológiai archetípusainak részletes kifejtésére kerül sor, amelynek keretében a legfontosabb címszavak:

- a HALMAZ: nyílt, zárt, ortogonális és organikus halmazok;
- a CSOPORT: a csoportképződés történelmi példái, az udvar és a Radburn elv, a szupertömb, a tematikus parkok és a települési táj halmazelemei;
- a TÖMB: a tömb keletkezése, a tömb és az udvar elvének egyesítése, a tömb dekonstrukciójának állomásai: a teleksor, a keret és felbomlása, majd a beépítés szabadossága;
- a LINEÁRIS térszervezés: az utca térszervezésének történelmi szerepkörei, az utca mint a növekedés modulja, az utca és a térsor mint városépítészeti egység, a tengelyes térszervezés hagyománya;
- a POLÁRIS térszervezés: a központi hely mint utak találkozási pontja, a központi hely mint fejlődést generáló csomópont, a centrális alaprajz mint szimbólum).

A KÜLSŐ TEREK TIPOLÓGIÁJA

Az előzőekben a település teréről mint *befogadóról*, majd a külső terek építészeti dimenziói kapcsán mint *befogadottról* beszéltünk. Az első esetben a természeti térre épülő épített környezet egészének térbeli tagolódásáról, a második esetben pedig az épített elemek térbeli elrendeződéséről beszéltünk. Megkíséreltük értelmezni a kontextust mint települési szövetet, és bemutattuk a térszervezés szelle-

mi és alaktani archetipusait. Már a térszerkezési változatok elemzésénél is utaltunk rá, hogy az egyes tértípusok sohasem öncélúan, hanem mindig az adott települési szövettípusra jellemző helyeken és módon, annak mintegy „szövegösszefüggésében” jelennek meg. Ebben a fejezetben az épített elemek közt létrejövő *terek topológiájával* kell foglalkoznunk. A városi terekkel foglalkozó szakirodalom egyik kísértése az, hogy szövegösszefüggéseiből kiragadott térformák *alaktani* változataival beérje (Krier 1979), amelynek eredményeképpen többnyire egyfajta lepkegyűjteményhez jut – miközben az adott térformát létrehozó és értelmező térbeli folyamatok a háttérben maradnak. Saját tipológiánknak értelemszerűen a kontextusból kell kiindulnia. A kontextuson belül azonban léteznie kell néhány olyan elemi térformának, amely mindegyikben előfordul. Miután a konkrét alakot, formát következetesen származtatott és nem meghatározó tényezőnek tartjuk, ezek az elemi térformák csak *a tömeg és a tér* topológiai értelemben vett viszonyából származtathatók. *Topológiának* mondhatjuk azért, mert itt még nem jelennek meg a terek alaktani, formai sajátosságai; az alaptípusok tetszőlegesen transzformálhatók anélkül, hogy a két alkotóelem, a tömeg és a tér viszonya megváltozna.

A tértestek elemzése három, egymásra épülő szinten lehetséges. Az első szintet *a tér és a tömeg* viszonyának kell szentelnünk. A második szintet a konkrét települési *kontextusban* megjelenő jellegzetes térformák topológiája képezi. Az elemzések során a külső tér minőségi dimenzióinak olyan összetettsége rajzolódott ki, hogy most már elérkeztünk oda, hogy a *térhatároló falak* minőségi dimenzióit is szemügyre vegyük, amely egyrészt összekötő kapocs lehet a külső és a belső, a zárt és nyitott, a nyilvános és magán használatú terek, másrészt építészet és település-tervezés között.

A TÉR ÉS A TÖMEG VISZONYA

A tömeg és a tér dichotómiája az építészetelmélet klasszikus témája (Giedion 1941, Zevi 1957, Szentkirályi 1967, Hajnóczy 1992), de a külső tér kategóriájának is egyik kardinális problémája. A tömeg – közvetlen tapasztalásunk szerint – elsősorban *határfelülete* révén vesz részt a tér definiálásában. Hogy ez a határfelület egy belül tömör tömeg felszíne vagy pedig csupán *fal*, amely mögött egy belső tér, esetleg egy *másik külső tér* rejlik, az mindig hozzátartozik a határfelület jellegzetes *kétértelműségéhez*.¹⁶ Magyarul: a tömeg érzékelése mindig tartalmaz egyfajta bizonytalanságot. Ha majd túllépünk az elvont térbeli viszonyok síkján, és a jelenségeket morfológiáknak és minőségeknek próbáljuk megfeleltetni, akkor ez a „kétértelműség” önmagától oldódik meg. Hol maga a határ mint térfal, hol pedig a tö-

¹⁶ A határ kétértelműségét szimbolizálta a kétarcú ókori *Janus* istenség, egyidejűleg megszemélyesítve a küszöb, átvitt értelemben a létformák váltásának funkcióját is.

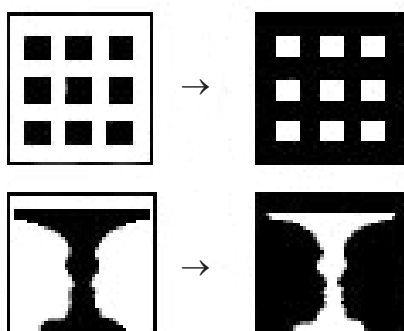
meg belső közege lesz az építészet tárgya, ahol megnyílhat, átmeneti jellegűvé, transzparenszé válhat, sőt, virtuálisan is létezhet, vagyis feloldódhat önmaga színváltásainak szinte végtelen spektrumában. Addig azonban még ki kell használnunk a tér és a tömeg viszonyában rejlő lehetőségeket.

A tömeg és a tér elemi viszonyait legtisztábban az *alaklélektan* kategóriáival lehet leírni. A tömeg és a tér a közvetlen tapasztalás számára egymást feltételező *ős-elemek*. A világot hallgatólagosan „kívülről”, a tömegekhez képest „külső térben” állva érzékeljük – függetlenül attól, hogy a tömeg határfelületei rejtenek-e valami mást is, mint tömeget. Az ebből a szemléletből adódó kategóriák megfelelnek az alaklélektan *tömör–üres*, illetve *alak–háttér* (figure–ground) kategóriapárjainak (Norberg-Schulz 1965, Ashihara 1988), és talán nem véletlen, hogy megfeleltethetők a keleti filozófia *jang–jin* kettős princípiumának is, amelyből a valóság és annak színváltásai levezethetők (3. ábra). E két kategória azonban csak egy *viszonyt* jelöl, amelynek az a lényege, hogy bármi, aminek alakja van, feltételezi a háttérét is. A tömeg számunkra csak azáltal vesz föl alaktulajdonságokat, hogy térben áll, vagyis kontúrjai leolvashatók. Ugyanígy a térnek is csak akkor lesz „alakja”, ha azt tömör, vagyis egy másfajta közeg határolja le, amely a tér formai tulajdonságait mintegy „előhívja”. Ez az építészet mint téralkotó tevékenység sokak által hangoztatott paradoxona, hogy *ti. teret önmagában nem, csak indirekt módon, térfalak segítségével lehet létrehozni* – és megfordítva: *a tömegek csak térben érzékelhetők* (Norberg-Schulz 1971, Szentkirályi 1967, Schneller 1989). Ebből az következik, hogy mind a tér, mind pedig a tömeg alkalomadtán mind alaki, mind pedig háttér jellegű szerepet is betölthet: egymás *inverzeinek* tekinthetők.

A tér és a tömeg fenti dialektikájának azonban rögtön ellent kell mondani, illetve azt ki kell egészíteni. Ugyanis elvileg nem lehetetlen, hogy *a tér a térben, a tömeg pedig a tömegben* „öltön” alakot, amikor is a tér a térnek, a tömeg pedig a tömegnek lesz „háttér”. Ez azt jelenti, hogy a tömeg és a tér kategóriáinak párosításával négy topológiai jellegű kombináció adódik (4. ábra).

A fenti kategóriák elsődleges jelentését azonban ki kell tágítanunk. Eszerint a tömeg számunkra nem csupán egy épületet jelenthet, amelyre a környezetéhez képest mintegy „fekete dobozra” tekintünk, hanem – a tér szerveződésének *analóg szintjei* értelmében – jelenthet egy összefüggő, sűrű és homogén települési szövetet is. Az épület vagy a települési szövet egy elkülöníthető részét *belső tömegnek*, környezetét *külső tömegnek* nevezzük. A külső tér mindig egy alak (figure) tulajdonsággal rendelkező tömeg- vagy térforma *háttér* (ground),¹⁷ míg a tömeg egy ugyancsak *alak* (figure) tulajdonsággal rendelkező tér- vagy belső tömegforma háttér (ground).

¹⁷ Érdekes, hogy a magyar „háttér” szó maga is arra utal, hogy a tér *valaminek* a háttér, vagyis nem önmagában létezik, hanem csak valamilyen tárgyhoz vagy tömeghez viszonyítva. A német „Hintergrund” ugyanezt a viszonyt az *alap* szóval fejezi ki.

3. ábra Az alaklélektan klasszikus ábrái az alak és a háttér viszonyáról és megfordításuk következményeiről

	ALAK (figure)	HÁTTÉR (ground)	
1	tömeg	tér	tömeg a térben (köztes tér)
2	tér	tömeg	tér a tömegben (udvar)
3	tér	tér	tér a térben (kerített tér)
4	tömeg	tömeg	tömeg a tömegben (belső tömeg)

1. tömeg a térben   2. tér a tömegben   3. tér a térben   4. tömeg a tömegben

4. ábra. A tömeg és a tér viszonyának négy lehetséges alapváltozata

A szoliter tömeg tere

A szabadon álló épülettömeg vagy a határolt települési szövet önmagában mindig a tér centrumává, vonatkoztatási rendszerének origójává, környezetének fókuszává válik. Ha átengedjük magunkat a közvetlen tapasztalásnak, akkor valóban úgy érezzük, hogy mindkét esetben *a tömeg az, ami teremti a teret*. Amikor a szoliter tömeg szerepét korábban a hely és a tér alapításában jelöltük meg, valójában még *testetlen* volt; jelentőségét ugyanis *eszmei szerepe* adta meg. Ha azonban el-

vonatkoztatunk ettől a szereptől, akkor marad *a puszta tömeg*, amely egészen más értelemben vesz részt a tér definiálásában – és ezt a két szerepet nem lehet összekeverni. Egy négyszögletes torony lehet a múlt emléke, egy hely történelmi csírája és jelképe, de ha jelentéshordozói szerepétől (és így architektúrájától is) elvonatkoztatunk, akkor nem marad több, mint egy olyan tömeg, ami esetleg egy közönséges lakótelepi kockaháztól már nem különböztethető meg. Ezt a primer, *a puszta tömegszerűség* által keltett térbeliséget írja le Hajnóczy Gyula érzékeléslélektani megfigyelésekre épülő spaciológiája (1992).¹⁸ Minket azonban most nem annyira ez az erőter, mint inkább az a tény érdekel, hogy egy *szabadon álló tömeg* – függetlenül attól, hogy rendelkezik-e szimbolikus jelentéssel, vagy sem, és hogy mekkora és milyen alakú spácium rendelhető hozzá – valójában az egyik *legősibb térképező eszköz*; ugyanis a külső tér egy objektum köré, mintegy kristályosodási pont köré szerveződik. A térben szabadon álló épület, épületcsoport vagy kompakt település valamilyen értelemben „szervezi”, sőt *teremt* a teret: nélküle a tér nem lenne értelmezhető, vagyis *nem is létezne*. Nem véletlen, hogy Heidegger a hely jelenségét egy építményből származtatja. A jelenség lényege az, hogy egy *másfajta tériség* jön létre, mint amilyen a tömeg megjelenése előtt volt. Igazából ezt a fajta teret kellene *külső térnek* neveznünk, hiszen ha meggondoljuk, hogy a tömeg valójában belső tereket (is) tartalmaz(hat), akkor igen találóan adná vissza a lényegét. A külső tér kifejezés azonban gyűjtőfogalomként már foglalt, ezért a jelenséget a továbbiakban inkább *a szoliter tömeg terének* fogjuk hívni. Eszerint teret kezdeményez, generál, hoz létre, definiál minden, ami a térben szabadon áll – legyen az egy tárgy, fa, szikla, fal vagy építmény.

Ha a szabad térben szabadon álló tömegről van szó, amelynek térgeneráló hatását más tömeg nem befolyásolja, akkor az ilyen tömeg hatása messze meghaladja a látómezők által definiált, közvetlenül a térfalakhoz tapadó tértartományt. A szoliter tömeg terének valódi „hatástere” nehezen határozható meg: a közvetlen vizuális és taktilis érzékelés ennek csak egy belső burkát ragadja meg, de nem szól arról, hogy az ily módon generált tér határai *elvileg* a végtelenben vannak. Azért elvileg, mert tudjuk, hogy előbb-utóbb megjelenik a közelben egy másik tömeg is. A két – vagy több – szoliter tömeg által gerjesztett térerők egymással interferenciába lépnek, és ezzel létrehozzák azt a tériséget, amelyet *köztes térnek* nevezünk. A köztes tér fogalma azonban könnyen azonosulhat magával a külső térrel, ezért – a zárt, határolt és udvarszerű tértől való megkülönböztetés érdekében – inkább *áramló térről* fogunk beszélni. Ez azonban már egyértelműen kontextusfüggő jelenség, amely túllép a topológiai elemzés körén.

¹⁸ Eszerint a tömeghez tapadó közvetlen „gravitációs térmező” kiterjedését a szemmagasságban felvett vízszintes síkhoz képest kétoldalt 45–45°, a vízszintes síktól lefelé 40°, felfelé pedig 20° határozza meg. A tömeg felülete által gerjesztett „erőteret” tehát látómezőnk hozza létre.

A tömeg fogalmát azonban nem redukálhatjuk a geometriai értelemben vett tömör tértest, vagyis egyetlen zárt épület esetére. A települési tér minőségi dimenziói közt elemeztük a *tömegsűrűség* jelenségét, és azt mondtuk, hogy a térségek egyik leginkább feltűnő sajátosságáról van szó. Ezért amikor tömeget mondunk, mindig egy adott tértest tömegsűrűségére gondolunk – anélkül, hogy ezzel a hozzá képest külső térhez való viszonyát érintenénk. Ez azt jelenti pl., hogy elemzésünk számára tömegként jelenhet meg egy olyan *összefüggő térség* – mondjuk egy tömb – is, ami telkekből és épületekből áll. Ez a tömb a Manhattan és egy laza szuburbánus települési táj közt a tömegsűrűség igen széles skáláján mozoghat, de közös bennük az, hogy kívülről áthatolhatatlan közegként viselkednek. Ez egyébként megfelel annak az elvnek, amit a léptékszintek közti analógiának hívtunk. Szélső esetben – de igen jellemzően – az *erdőt* is egy olyan sűrű közegnek foghatjuk fel, aminek van egy sajátos tömegsűrűsége és lehatárolható, vagyis van környezete.

Az udvartér

Míg az első esetben a tömeg *szabadon állt a térben*, addig a másik eset *a tömeg által közrezárt térnek*, vagyis az *udvar* kategóriájának felel meg. Az első esetben *a tér a tömeg környezete*, a másodikban fordítva: *a tömeg az udvartér környezete*. Mindkét kategória közvetlenül is megfeleltethető elemi tértapasztatatunknak; az udvartér topológiai értelemben a szoliter tömeg terének éppen az inverze: a tömeg helyén egy tértest áll, környezete pedig egy elvileg végtelen tömeg – amivel persze csak azt kívánjuk érzékeltetni, hogy ennek a tömegnek az alakja, szélessége, külső határa stb. az udvartér szempontjából lényegtelen. Az erdőhasonlattal élve *tisztásról* vagy *csapásról* van szó – amivel utalunk arra, hogy ebben a topológiában az udvartér alakja másodlagos. A tömegszerű épületnek mindig véges határfalai vannak, ami testét mintegy „beburkolja”. Ugyanez a helyzet az udvarral is, amelyet az előzővel szemben inkább *belső térnek* érzékelünk – függetlenül attól, hogy ez a belső tér általában fedetlen. A tömeg-, illetve tértest minden esetben határozott külső *kontúrral, széllel, felülettel, margóval* rendelkezik; ez az a „burok”, ami körbeveszi. Ezzel szemben a mindenkori határoló közegnek csak *belső*, az alak felé néző *szélei* vannak, vagyis *kifelé elvileg végtelen*. Ezt még az udvartér esetében is el kell fogadnunk: hiába tudjuk, hogy nincs kifelé „végtelen tömeg”, a tértesthez viszonyítva mégis érdektelen, hogy háttere, a tömeg „hol ér véget”.

Ha elvonatkoztatunk attól, hogy az udvartér alapsíkja általában (bár nem mindig) a föld felszínén van (ami ismét nem topológiai kritérium), akkor udvartérnek kell tekintenünk a tömeg külső terének minden olyan *bővületét* is, amely a tömeg egy részének *eltávolításával* keletkezik. Ez a tér valójában a tömegekkel való additív építkezés *negatívja*, vagyis *a kivonás* műveletének felel meg, és mint ilyen a

belső tömeg inverzének is tekinthető. Ebben az értelemben udvartérnek tekintjük mindazokat a térrészeket, teraszokat, süllyesztett erkélyeket, árkádokat, nyitott udvarokat stb. is, amik egy épülettömegeből a fenti módszerrel származtathatók. Érdemes megjegyezni, hogy ennek a szemléletnek az értelmében a *süllyesztett teret*, valamint a (kifelé nyitott) *barlangot* is az udvartér ősének tekinthetjük, és vele a (kifelé nyitott) *belső tereket* is, ami mint módszer nem elhanyagolható tervezési nyereséggel járhat. És végül az udvartér genezisében nem lehetünk tekintettel a tömeg sűrűségére sem; udvartérnek tekintjük azokat a képződményeket is, amelyek nem egy tömör tértestből, hanem egy kisebb tömegsűrűségű térségből származtathatók azáltal, hogy belőle egy részt eltávolítunk. A korábbi példánál maradva egy telektömb is alkalmas arra, hogy egy részének – pl. belső magjának vagy sarkának – eltávolításával udvar jellegű térhez jussunk.

A határolt és kerített tér

A harmadik eset, a „*tér a térben*” szituáció megfelel a *határolt térnek* – ahol a „határ” és a „kerítés” anyagától éppúgy elvonatkoztatunk, mint a tömeg esetében annak alakjától és belső tartalmától. Az értelmezés kulcsszava a *határ*: az alakot a háttértől elválasztó felület, „hég” ugyanis se nem tömeg, se nem tér. Azt a teret, amelyet egy ilyen jellegű határ a külső tértől elhatárol, jogosan *belső térnek*, a másik típusú teret pedig, amelyik a határ „túloldalán” a kifelé végtelen háttér szerepét fogja játszani, *hozzá viszonyítva* jogosan *külső térnek* tekinthetjük. A belső és külső szópár használata már itt utal a jelenség viszonylagosságára; a tér belsősége ugyanis nem jelent minden esetben egyidejűleg zárt vagy fedett teret, mint ahogy a külső tér sem azonos értelmű a nyitott vagy fedetlen minősítéssel. Ezt a paradoxont az építészetiileg értelmezhető terek minőségi dimenziói kapcsán már kifejtettük. Ami azonban az ilyen jellegű tér határát mint térfalat illeti, az nemcsak topológiai kérdés. A határ a valóságban ugyanis nemcsak vonalszerű vagy falszerű lehet; szerepét épület, vagyis tömeg is betöltheti. Ez azt jelenti, hogy a határfogalom kibővítésével udvarra emlékeztető térformához jutunk, amelyet – egyrészt a határolt tértől, másrészt az udvartértől való megkülönböztetés érdekében – *kerített térnek* fogunk hívni. Ez a térforma *genezisében* éppen a fordítottja a „tér a tömegben” típusú udvartérnek; az udvartér ugyanis egy előzetesen meglévő tömegeből történő térelvonás révén keletkezik, míg a kerített tér esetében *a tér az elsődleges*, amelynek határait mintegy utólag, a tér köré kerített tömeg(ek) segítségével, tehát additív művelettel hozzuk létre. Ennek alapján pl. „az útonlét terét”, vagyis az utcát és a terek bizonyos fajtáit is határolt térnek tekinthetjük, amennyiben a tér határai virtuálisak vagy jelzésértékűek, és kerített térnek mondhatjuk, ha a tér határai faljellegűek vagy építmények.

A határolt külső tér egyik oldalon sok tekintetben úgy viselkedik, mint egy szoliter tömeg. Azt mondhatnánk, hogy a határolt külső térnek is van tömegsűrűsége, de ez a nulla felé tendál. Ugyanakkor a szoliter határolt tér mint *tértest* a szoliter tömeghez mint *tömegtest*hez hasonlóan térgeneráló szerepet is játszhat. Végül az udvartérhez hasonlóan értelmezhetjük az addíció, illetve a kivonás műveletét is. Ha a kerített tér valójában olyan udvar, amelyet épületek, sőt tömegek is határolhatnak, akkor ez a tér bővíthető, a bővítmények pedig a kerített tér *bővületeiként* jelennek meg. A bővület a kerített tér környezetének, vagyis a hozzá képest külső térnek vagy épített tömegnek a rovására történik.

A belső vagy köztes tömeg

Látszólag nehezebb értelmezni a *tömeg és tömeg* közt lehetséges alakháttér viszonyt, de ha itt is alkalmazzuk a térsűrűség fogalmát, akkor az ily módon származtatott tömegrész – pl. egy tömb eltérő sűrűségű belső magja – minden további nélkül tekinthető belső tömegnek is. Az eddigi analógiájára azt a tömegrészt, amely a többitől elhatárolható, *belső vagy köztes tömegnek*, a határ „túloldalán” fekvő, kifelé *elvileg végtelen* tömeget pedig *külső tömegnek* hívhatjuk. Ha az udvarteret a tömeg egy részének *elvonásával* származtattuk, akkor a belső tömeget egy új tömegtest *addíciójával* is előállíthatjuk. De arra is gondolhatunk pl., hogy maga az udvartér épül be – vagy válik belső térré pl. lefedés révén.

Ezen túlmenően külső, összetett tömegként érzékelünk egy olyan épületegyüttest is, ahol az épületközök – akár a tényleges tömegsűrűség, akár a rálátás távolsága miatt – az érzékelés számára elhanyagolhatók, vagyis az egész – jóllehet tagolt, de mégis – egyetlen egészként, tömeghatásában jelenik meg (Granasztói 1960). De gondolhatunk az arab kasbahokra, a középkori eredetű olasz hegyi falvakra, a Manhattan tömbjeire, vagy azokra a jellegzetesen strukturalista ihletésű épületegyüttesekre is, amelyek építészeti eleve azonos jellegű tömegek additív, zárt ismétlésével jöttek létre (Herzberger 1991). A belső tömeg kategóriája nyilvánul meg korunk szokatlanul nagyméretű, összefüggő épületkomplexumaiban is, amelyeket a *közös tető* révén végül is egyetlen tömeg hatását keltik. Úgy tűnik, hogy egymáshoz közvetlenül, tehát *külső köztes terek nélkül* kapcsolódó funkciók, építmények, létesítmények, tömegek szervezett – vagy kevésbé szervezett – aggregátumáról, zárt halmazáról van szó.

Végül, de nem utolsósorban: amennyiben egy összetett tömeg több egymáshoz közvetlenül kapcsolódó tömegrészből, vagyis belső tömegekből áll, az áramló tér analógiájára használhatjuk az *áramló tömeg* kifejezést is. Ez nemcsak szójáték, hiszen ha meggondoljuk, hogy a tömegek általában belső tereket takarnak, az áramló tömeg kifejezés valójában a *belső terek áramlására* is utalhat. A belső tér megjele-

nésével tulajdonképpen zárul a kör, amelyben kifejezésre jut a külső és a belső terek egymást feltételező rendszere mint egy *általános* térelmélet lehetséges fogalmi alapja.

TEREK A TELEPÜLÉSI SZÖVET KONTEXTUSÁBAN

A települési szövet fogalmát mint az épített elemek térbeli elrendeződésének tematikus kontextusát már korábban definiáltuk, és eljutottunk egy tipológiához. Ezek az alaptípusok valós térbeli helyzeteket modelleztek, de figyelmünk akkor az épített elemek elrendeződésére irányult. Most az épített elemek *között* az adott kontextusban „kimaradó” köztes térségekkel mint a külső tér megjelenési formáival szeretnénk foglalkozni. Az eljárás alapja módszertanilag a tömeg és a tér közt lehetséges topológiai jellegű viszonyoknak a fenti kontextusban való elhelyezése lehet. Az 5 térszervezési modell és a terek 4 topológiai jellegű alapképletének értelmében összesen 20 változatnak kell lennie (5. ábra). Ez a 20 kombináció elégségesnek tűnik ahhoz, hogy vizsgálódásaink vége felé megkíséreljük felállítani a *külső terek tipológiáját*. Ez a tipológia – a vulgáris tértipológiáktól eltérően – nem alaktani, illetve formai sajátosságokra épül (Krier 1979), hanem *kontextuális tipológia*, vagyis a típusokat valós települési szöve(t)gösszefüggéseikből vezeti le. A 20 kombináció azonban csak elvi lehetőség, aminek elemeit – mint egy periódusos rendszerben – értelmezni kell. Előfordulhat, hogy a táblázat egyik elemét még nem ismerjük eléggé. Ez lehet értelmezési nehézség, lehet, hogy létezik, csak nem vesszük tudomásul, de az is lehet, hogy egy olyan új térformáról van szó, amit még ki kell találni, „fel kell fedezni”.

Az alábbi tipológia azonban – legalábbis szándékunk szerint – sok tekintetben eltér az osztályozások szokásos logikájától. A korábban alkalmazott mátrixokhoz hasonlóan itt sem az a lényeg, hogy egy ismert, létező alakzatot melyik mezőbe lehet besorolni. Ahogy a valós kontextus sokszor egyidejűleg több alaptípussal is jellemezhető, úgy a tömeg és a tér viszonyában sem lehet mindig a topológiai egyértelműséget kimutatni. Ezért tipológiánk sterilitását néhány alapelv színezi, ami a könnyű „osztályozást” ugyan megnehezíti, de lehetővé teszi a *valós helyzetek* értelmezését. Ilyenek elsősorban a következők:

1. Az egyes típusok ritkán jelennek meg tisztán: egy adott formáción sokszor más típusok ismérvei is fölfedezhetők. Ezért az értelmezés során a *vagy-vagy* mellett az *is-is* relációt is alkalmazni kell. Egy topológiai osztály a fentiek függvényében adott esetben *többértelmű* is lehet; a többértelműség abban is megnyilvánulhat, hogy egy adott térformáció egyidejűleg több topológiai osztályba is besorolható. A 20 alaptípus olyan szótárnak tekinthető, amivel összetett térbeli gondolatmondásokat is ki lehet fejezni.

2. Az egyes típusok a valóságban, vagyis keletkezésük vagy/és átalakulásuk során, valamint a tervezés folyamatában *egymásba átalakulhatnak*. Ez az előző tétel-

A. tömeg a térben (áramló terek)	B. tér a tömegben (udvar-terek)	C. tér a térben (határolt terek)	D. tömeg a tömegben (belső tömegek)	
1A	1B	1C	1D	1. halmazos jellegű települési szövet
2A	2B	2C	2D	2. csoportos szervezésű települési szövet
3A	3B	3C	3D	3. tömbös szervezésű települési szövet
4A	4B	4C	4D	4. lineáris szervezésű települési szövet
5A	5B	5C	5D	5. poláris szervezésű települési szövet

5. ábra. Az elemi térformák megjelenési lehetősége a települési szövettípusokban

ből is következik – ugyanúgy, ahogy a jang és a jin áthatása is számtalan köztes állapotot tesz lehetővé.

3. Az adott térformáció értelmezésénél a tér minőségi dimenziói közül különösen fontos szerepet játszanak a nyilvánosság fokozatai, a zártság és a nyitottság közti átmenetek, valamint az elemek tematikus, illetve nem tematikus jellege.

4. Az adott térformáció értelmezésénél alkalmazni kell az elrendezésben megnyilvánuló szellemi irányultságokat is. A terek konkrét elemzésénél figyelembe kell venni, hogy minden tér egyszeri, megismételhetetlen jelenség, mint egy költemény.

(Ezt követően az anyag az előbbi változók kombinációi alapján felállítja és elemzi a „kontextuális tipológia” egy lehetséges változatát, amelynek a következő tagjai vannak: köztes terek – udvarcsoportok – a tömbtér – épített utcák és terek – udvarterek – a csoportudvar – a tömbudvar – határolt utcák és terek – zöldfelületek – felszíni téralakzatok – a telek – közlekedési pályák és terek – belső tömegek.)

A TÉR ÉS A TÉRHATÁROLÓ FALAK VISZONYA

A tömeg a tér definiálásának csak az egyik eszköze, jóllehet történetileg elsőbbséget élvezhet. Teret – mint láttuk – nem tömegszerű, hanem kétdimenziós – „falszerű” – elemekkel is létre lehet hozni; a két kategória azonban nem választható el élesen egymástól. A jelzőpontok és az elemi térfal-alakzatok: a padló, a határ, a fal, a tető – legalábbis a mindig háromdimenziós tömeghez képest – egyértelműen kétdimenziós alakzatok. Ezzel szemben pl. a süllyesztett vagy emelt tér határoló falai: a támfalak, lépcsők vagy rézsúk már tömegszerűen hatnak. A zavar tovább fokozódik, ha a tömeges lakásépítés sávházaira gondolunk, amelyek a külső tér szervezésében sokszor udvarszerű térformákat próbálnak létrehozni, vagyis tömegként viselkednek, miközben tudjuk, hogy csak felnagyított falak, amelyek túloldalán ugyanolyan köztes tériség található, mint belül. Ezt a kettősséget a zárt, keretes beépítésű tömbök is csak akkor tudják feloldani, ha a „belső” és „külső” nyitott tér kellőképpen differenciált. *Hogy egy tömeg mikor viselkedik falként, az tehát csak a kontextusban dől el.* Az alábbiakban olyan tériségeket próbálunk definiálni, amelyeknél a határoló fal falszerűsége dominál, és ennek révén jön létre a belső és külső tér kettőssége.

Az alapsík és a határ

A földfelszín a maga kimeríthetetlen modulációival minden külső, természetes tér szükségszerű alapja, a természetes, táji környezetnek, de az épített, mesterséges környezetnek is *közös eleme, a folyamatosság megtestesítője* – még akkor is, amikor ez a felület az építés eredményeképpen vízszintes padlóvá válik és ezzel elválik a természetes tereptől. A földfelszín nemcsak azért érdemel kitüntetett figyelmet, mert a folytonosságot képviseli, hanem azért is, mert mindenfajta egyéb, mesterséges téralkotás kiinduló pontja maga a *fundamentum*, az alap, amire minden ráépül. Tér a legegyszerűbb módon úgy jöhet létre, ha a földfelszín egy darabját *megjelöljük*. Ez az eljárás és térforma – a „megjelölt hely” mellett – a külső tér másik archetípusa. Ebben az esetben a tér meghatározásához *még* nincsen szükség semmiféle építményre vagy falra: elég egy *jel* vagy egy *szimbólum*, vagy elég a tér *megtisztítása* ahhoz, hogy környezetétől el legyen határolva. Ennek a térnek ezért nemcsak *kiterjedése*, hanem *határai* vannak. Másként szólva: itt jelenik meg először a tér *belsősége*, mint a külsőségtől elkülöníthető tériségfajta, amelyet innentől kezdve joggal nevezhetünk *határolt térnek*. Morfológiailag ez az a kategória, amelyet „tér a térben” elnevezéssel illettünk, és amely szükségszerűen *méret-* és *alak-tani* sajátosságokkal is rendelkezik. A *határ* mint a határolt tér *széle* önmagában nem föltétlenül fizikai entitás: szerepét a *felület textúrájának a vége is* betöltheti. Ezzel egyidejűleg adódik a tér *tagolásának* lehetősége, amelynek legkézenfek-

vőbb eszköze a *textúra* megváltoztatása. Határolt térnek tartjuk a megkülönböztetett felületű térrészeket, de a vízfelületeket vagy a természetes terep határvonalal vagy jelzőpontokkal kijelölt és ezáltal a külső környezettől leválasztott részét is.

A határolt tér sokszor töltött be szakrális szerepet: az ősi védikus szertartásokhoz az áldozatot bemutató pap először – miként a sámán is – „bűvös kört” rajzolt maga köré, vagy kör alakú tisztást vágott az erdőben. Így határolt térnek kell tekintenünk magát az erdei *tisztást*, amely mint természetes alakulat a legősibb épített térképzetekben is áttűnik, és talán az udvar előképének tekinthető. E térféleség megteremtésének egyik ősi, de egészen más, főleg az iszlám kultúrában őshonos eszköze a *szőnyeg*, amely még nomád életkeretek közt is – vagy talán éppen itt – alkalmas egyfajta *virtuális tér* képzetének megjelenítésére. A keleti szőnyeg szakrális szerepére utal az a tény, hogy gyakori a paradicsomi kertet ábrázoló típus. Az ókori görög *temenoszok*, *szent ligetek* céljára is először természetes tisztást választottak: innen e határolt terek szabálytalan kontúrja. A ligetek általában egy szent fa vagy forrás, tehát természetes alakzatok mint jeles helyek köré szerveződtek. A határolt tér egyik legősibb változata a *süllyesztett tér*, amelynek széle földbevágás, támfal, rézsú vagy lépcsőzés is lehet. Ennek ellentéte a *terasz*, akár mint a mocsaras-lápos környezetből kiemelkedő és ezzel biztonságot adó természetes, település léptékű terepalakulat vagy a domboldalak kilátóteraszai. Az urbánus közterek máig is legvonzóbb kultúráját az olasz hegyi falvak képviselik, ahol megcsodálhatjuk a terepviszonyokat tagoló, egymáshoz képest térben eltolt, különböző kiterjedésű vízszintes és lejtő síkok és az azokat összekötő támfalak, rézsúk és lépcsők festői építészetét.

A topográfiai adottságokra épülő alapsíkok szerepét hangsúlyozza Kenneth Frampton, amikor a tájkép- és helyformáról mint „megváltó stratégiáról” beszél (1996). A terep buldózeres leborotválása helyett a felszín finom modulációit is figyelembe kellene venni: a földfelszínhez idomuló alapsíkok az építészet „nedves”, *táji fogantatású helyformáit* képviselik a rá építhető „száraz”, *racionális termékformákkal* szemben. Ezért bízunk jobban a tájépítészetben – az épület pusztá esztétikai tárgyként való felfogásával szemben.

A sík, vagyis a határolt felület definiálásának érdekes mai példája a párizsi *Parc de la Villette*. Itt a jellegzetesen azonos nagyságú és karakterű piros *folie*-k ismétlődő – tehát „pontoszerű” elemei – szervezik a teret azáltal, hogy a területet behálózó 120×120 méteres „virtuális raszter” csomópontjaiban helyezkednek el. A különös az, hogy e pontok maguk nem tömegszerű entitások (nincs is „komoly” funkciójuk), hanem csak *eszközök* és *jelek* egy *határolt tér* – jelen esetben park – definiálásában. Úgy is mondhatnánk, hogy a „folie”-k egy hatalmas szőnyeg csomópontjai: biztosítják az ily módon definiált tér folytonosságát, vizuálisan „rendezik” a látványt, és segítenek a tájékozódásban. A határolt tér „széle” nem kell hogy mindig vonalszerű legyen: a szervezett tér ott „ér véget”, ahol a *folie*-k hálózata abba-

marad. A *határolt tér* tehát az építészet természetes és nélkülözhetetlen eszköze, amelyhez persze a térhatárolás további eszközei: az elkerítés, a falak, vagy/és a fedél kombinációi is társulhatnak. A homogén textúrájú mesterséges sík azonban nemcsak önmagában mint a mikrotér eleme rendelkezik téralkotó potenciállal, hanem nagyobb léptékben is. Több, egymáshoz közel álló, de egymástól független építményből álló együttes elemeinek *összetartozását* az is erősíteni tudja, ha az együttes *közös, homogén alapsíkot* kap. Ez csaknem egyenértékű a lehatárolással, hiszen az alapsík környezettől eltérő *textúrája* biztosítja a tér „másság”-át, vagyis térgeneráló szerepet tölt be. Végül utalnunk kell arra, hogy a településföldrajzi értelemben vett *terület* fogalma is rokonságot mutat az alapsík kategóriájával: a teret a földfelszín használata tagolja. Bármilyen ismérv alapján is definiálódik egy terület, alapja mindig valamilyen *homogenitás*: így beszélhetünk történelmi, igazgatási, etnikai, társadalmi, övezeti, topográfiai, használati stb. szempontból homogén, vagyis lehatárolható területekről.

A fal

A tér alapításának az alapsík megkülönböztetése fontos, de nem egyedüli eszköze. Míg az előző esetben a tér széleit az alapsík környezettől eltérő textúrája határozta meg, most a határ kijelölésének más, építészeti jellegű eszközeire is rá kell mutatnunk. A *fal* az építészet alaptémája, az építés legősibb szerkezete. Szerepe mindig az, hogy a teret két térfélre ossza, és hogy létrehozza a belső és a külső tér kettősségét. Láttuk, hogy az alapsík környezettől eltérő textúrája vagy a határ jelzésértékű megvonása is képes teret definiálni, de a fal képes arra is, hogy *a tér határoltságának, vagyis zártságának mértékét* növelje. A fallal határolt teret ezért a továbbiakban *kerített térnek* nevezzük; a kerített tér a megjelölt hely és a határolt tér mellett a harmadik *archetipikus térforma*.

A tér legegyszerűbb esetben *a határ jelzésértékű megvonásával* is definiálható. A jelzés szerepét a határ vonalas megjelölése, jelképes árok vagy felfestés is betöltheti. Ismert módszer a tér sarkainak kijelölése faágak, póznák vagy oszlopok segítségével. Az így kijelölt tér egy *virtuális sátor* saroktartó pilléreit is jelképezheti, amely adott esetben vászonnal, szőnyeggel, hánccsal ki is tölthető. Hasonlóképpen jelzőpontok sora is betöltheti a tér határolásának szerepét. Legegyszerűbb esetben ilyen egy fasor is, amely egy utat kísér, vagy teret határol körbe. Ismertek pl. az egyiptomi szakrális épületegyüttesek felvonulási útjainak dromosz-sorai, a déloszi oroszlán-sor, a prágai Vencel hidat kétoldalt kísérő szoborsor stb. Az oszlop térhatároló szerepének iskolapéldái a Canale Grande felé nyitott velencei Szent Márk tér híres oszlopai. A szabadon álló oszlop egyébként – mint láttuk – inkább a tér kijelölésének eszköze vagy archaikus időkben kultikus hely, talán a szent fa

utóda, amelynek tövében áldozatot mutattak be az isteneknek. A párosan alkalmazott oszlop könnyen vált át kapumotívummá: ilyenek tekinthetjük a római diadalkapukat vagy a híres, tájba illesztett és a természetnek sajátosan spirituális jelentést kölcsönző japán kapuépítményeket. A kapu mindig egy valós vagy virtuális fal csomóponti eleme, és ezzel inkább az átmeneti tér kategóriájába tartozik. A fedett oszlopsorral, így a klasszikus peripteroszal, a perisztíl udvarral, a tornáccal, az arkáddal stb. együtt már inkább a fal minőségi modulációjának tekinthető.

A *kerítettséget*, a *körülzárást* jelentő szavak egyébként a nyelv legősibb rétegeiből származnak. Az angol *enclosure* a latin *claudo*: bezár, körülzár, elzár ige utóda. Számos észak-európai kifejezés, így pl. a norvég *tun*, az angol *town*, a cseh *týn* a német *Zaun* származéka, amely kerítést, sövényt jelent – amint erre pl. a drezdai *Zwinger* név is utal. A latin *vallis* (völgy) és a *vallus* (cölöp, palánk) a *vallo* igéből származik, amelynek jelentése körülvesz, véd, elsáncol; innen az angol *wall* és talán a német *die Wand* (fal) is. A magyar *kert* is az *(el)kerítés* szóból ered, és rokona a német *Garden*nek, amelyben viszont a francia *garder* (őríz, véd, megtart) szó köszön vissza. A német *räumen* eredetileg azt jelentette, hogy *tisztást létesíteni*; ez nemcsak a tér (Raum) fogalmának eredetére utal, hanem arra is, hogy a tér csak ember által végzett tevékenység eredményeként jöhet létre. Érdekes, hogy a *räumen* szónak a németben a berendezéshez, a tárgyaknak a térben való elrendezéséhez is köze van: az *aufräumen* pedig annyit tesz, mint *rendet terem*t. Mindez arra mutat, hogy a tér létrehozása és ezzel a kerítettség lényege a *határmegvonás* aktusában, az elkerített tér védelmet, biztonságot nyújtó szerepében, valamint rendteremtő erejében rejlik. Mindaz, ami az ember által teremtett téren, vagyis a határon belül van, a kozmoszt képviseli a határon túli, „kinti” káosz világával szemben. Nemcsak maga az ember *mikrokozmosz*, hanem az a tér is, amelyet maga körül létrehoz. A kerített tér ezzel az ősi *édenkertképzeteket* kelti életre. „Az Úristen kertet telepített Édenben” – mondja a Biblia, majd beléhelyezte az első embert. A tér elkerítése mögött ezért az *elveszett paradicsom* újjáépítésének öntudatlan vágya vagy talán a jelképes anyaöl emléke sejlik át.

Különös módon maga a fal önmagában – miként az alapsík is – csak kétdimenziós alakzat. De ha meghajlik, megtörik, vagyis kilép e tartományból, és egy területet részben vagy egészében körbezár, a *kerített terek* végtelen változatai és kombinációi jöhetnek létre. Falak csatlakoztatásával jön létre a *belső és a külső sarok* ismert kettőssége: a belső tér védelmet, meghittséget, „kuckót” biztosító konvexitása és a konkáv külső tér, amely inkább taszít, mint vonz (Ashihara 1988, Hajnóczy 1992). A falak csatlakozásával és térbeli kombinációjával vagy a tér teljes körülkerítésével a kerített térnek *alakja* (kerek, szögletes stb.), *nagysága* (tágas, szűkös), *arányai* (keskeny, folyosószerű, centrális stb.), *tagoltsága* (homogén, osztott stb.) és *irányítottsága* van. A kerített tér esetében már szerephez juthatnak a tér *minőségi dimenziói*, így a relatív nyitottság vagy zártság, a tér áramol-

tatása, a transzparencia, a használat nyilvánosságának mértéke, a tér intenzitása stb. A modern építészet kezdeteinek termékeny vívmánya volt a tömeg *falakra* történő „dekonstrukciója”, amely egy egészen másfajta építészetet tett lehetővé. A fal mindig két különböző tértartományt választ el és köt is össze egyidejűleg. Ezért a fal *kommunikációs szerepet* is betölt: nemcsak elválaszt, hanem a rajta létesített nyílások révén össze is köt, vagyis az *átmeneti tér* sajátosságaival is rendelkezhet. Ha ehhez hozzávesszük a fal anyagában, textúrájában és architektúrájában, valamint a nyílások kialakításában rejlő kimeríthetetlen lehetőségeket, akkor elmondhatjuk, hogy *a fal és a kerített tér szinte maga az építészet*. A fedél ehhez képest már szinte csak ráadás.

A fal esetében is számolhatunk a léptékszintnek megfelelő analóg jelentésváltozatokkal. A teletől, a hátsó szárnyaktól, az udvartól és az utcától, vagyis hagyományos kontextusától megfosztott lakóépület mint szabadon úszó többemeletes sávház valójában olyan *nagyobb léptékű falnak* bizonyult, amellyel éppúgy lehetett operálni, mint a hagyományos falakkal. A modern lakótelep nem más, mint e hatalmas, többemeletes épületelemek kirakodására vagy jobb esetben konstruktív térbeli kapcsolatrendszere – anélkül, hogy a „kerített tér” eredeti, humánus léptékének megfelelő védett, intim tereket hozhatna létre. Ebben a felfogásban az épület „óceánjáró luxushajó” (Le Corbusier), vagyis öncélú entitás, amely egy homogén és végtelen tértenger önelégült magányosságában úszik. Nem kíván a környezetével kommunikálni, mert jól megvan önmagában is. Az, hogy esetleg *ő nyújtson valamit* környezetének, árnyas helyet, védett sarkokat, utcát, teret, nem jut eszébe. A fal makroszinten olyan történelmi kategóriákban is testet ölt, mint pl. a jeruzsálemi siratófal, a középkori várfalak, a kínai nagy fal vagy a volt berlini fal. A város fizikai szerkezetében a fal számos egyéb vonalas létesítmény formáját is öltheti, ahol elválasztó, határoló, akadályozó szerepet játszik (Lynch 1960). Ilyenek pl. a vasúti pályák, töltések, gátak vagy átvitt értelemben azok a forgalmas utak, amelyek fizikailag megnehezítik az út két oldala közti kommunikációt. Beszélhetnénk a falak *virtuális* szerepéről is, ahol társadalmi csoportokat (pl. gettó) vagy szegregált térségeket választanak el egymástól láthatatlanul. Úgy látszik, hogy a fal *pozitív szerepe az emberi léptékű tér* formálására korlátozódik; talán ezért is kötődik annyira az építészethez.

A fedél és a fedett tér

Ha a földfelszín, illetve annak egy vízszintessé tett része a tér minden esetben jelenlévő *alapsíkja*, akkor az épületek *fedele* mint épített, mesterséges szerkezet bizonyos értelemben az égbolt szerepét pótolja (ezt fejezi ki az *égbolt* és a *boltozat* szavaink közös magva vagy a *menny*, amiből a *mennyezet* szavunk ered). Amikor

az ember mesterségesen hoz létre tereket, még sokáig tudatában marad annak a ténynek, hogy a tér alsó síkját nem ő teremtette, viszont az állandóan része marad az általa alakított világnak. Ugyanígy – legalábbis kezdetben – azzal is tisztában van, hogy amikor fedelet készít, valójában *mesterséges eget hoz létre*.

A fedél a fal mellett a másik ősi épületszerkezet. Térhatároló szerepe elsősorban a belső tér vagy legalábbis *a fedett tér* konstruálásában mutatkozik meg. Szerkezeti és formai változatossága az építészettörténet tanulsága szerint kimeríthetetlen, de miként a fal esetében, úgy itt is elmondhatjuk, hogy térszervezési potenciálja elsősorban az építészeti tér léptékében érvényesíthető. Számunkra abban az értelemben van jelentősége, hogy a *fedél* önállóan, a többi téralkotó elemtől függetlenül is képes teret definiálni. Ezen mit sem változtat az a tény, hogy adott esetben a fedél és a térhatároló elemek részben vagy egészében egyetlen integrált szerkezetet is alkotnak, mint pl. a sátor vagy a boltozat esetében.

A fedél térszervező kapacitására talán úgy lehetne a legjobban rámutatni, ha tudatosan elvonatkoztatunk a fal szerepétől. A fedél ugyanis pótolhatja a falat, vagy pedig eleve olyan külső tér definiálásában vesz részt, amelyik nyitott kíván maradni: a térhatárolás függőleges elemeiről lemond, vagy azt maximális mértékben transzparenssé kívánja tenni. Ebben az értelemben a fedél *elsősorban épületszerkezet*. A födém szerkezete azonban – akár sík, nyeregtető vagy boltozott formában – elválik a héjazatot tartó szerkezettől, ami ismét jól példázza a térhatároló elemek Janus-arcát: a nyeregtető sík födém, nyitott fedélszéket, de boltozatot is takarhat. És míg a fal a földön áll, addig a fedél természetellenes módon lebegni kényszerül – ami feltételezi az alátámasztást. Ezért primer jelentőségű minden *vázszerkezet*, amely a fal folytonos természetével szemben az alátámasztást pontszerűvé teszi és nyitva hagyja a térhatárolás kérdését. Az ilyen vázszerkezet őse valószínűleg a *sátor*, ahol a rúd vagy oszlop tölti be a tartószerkezet szerepét. Az őskori építészet fagákból összeillesztett vázas építményei is ebbe a csoportba tartoznak. Az egyszerű nyeregtető sem más, mint a vázas szerkesztés hosszirányban történő, ismételhető elemekből összeilleszthető változata. A fedél későbbi formái egyértelműen az épületszerkezetek fejlődésére utalnak. Ezek közt, mint tudjuk, az oszlop-gerendafödém klasszikus rendszere mellett a legnagyobb karrierje a *boltozásnak* volt, korunkban pedig a vasbeton héjaknak és vázszerkezeteknek, valamint a felületelvű építésnek (pl. a „folding”) van. A boltozás technikája nemcsak a lefedhető tér méreteit növelte meg, hanem segített újra megélni és megformálni a fedél ősi szimbolikáját is: azt a szerepet, amit mint *mesterséges égbolt* tölthetett be az építés mikrokozmoszában. Ehhez azonban kétségtelenül szükség volt a tér lefedésének olyan technikáira, amelyek nagyobb fesztávok áthidalására is alkalmasak. Nem véletlen, hogy a boltozás technikáját kifejlesztő római civilizációnak köszönhetjük az első reprezentatív belső tereket a közfürdőkben és a vásárcsarnokokban. A boltozás technikájának fejlődése a középkorban a spirituális tartalmak egyre légiesebb hor-

dozását tette lehetővé. Míg a reneszánsz a centrális terek, a barokk pedig a hossz- és keresztházak metszetében létrejövő négyzet problémájával volt elfoglalva, az újkor olyan új építőanyagokat és szerkezeteket fejlesztett ki, amelyek jóval kisebb anyagfelhasználással nagyobb fesztávolságok áthidalását tették lehetővé. A tetőszerkezet – legalábbis a reprezentatív közösségi és szakrális épületekben – azóta is a tér definiálásának legfontosabb eszköze. A lehetőségeket egyik oldalon talán Calatrava lisszaboni pályaudvara, a másikon pedig a hatalmas, közös fedél alá kerülő kereskedelmi épületegyüttesek jelezhetik. Ez utóbbi jelenség arra utal, hogy napjainkban a fedél nem csupán építészeti, hanem *urbanisztikai léptékű szerkezetté* is válhat; ma már nincs technikailag akadálya annak, hogy az egykori köztereket: utcákat, udvarokat is lefedjük. Ennek példáit a 19. század 2. felében megjelenő fa- és acélszerkezetek, a „kristálypaloták” nyomán a passzázsok, a fedett gyalogutak, a pályaudvarok, vásárcsarnokok, üvegházak, majd napjaink bevásárlóközpontjai testesítik meg. Mintha a fejlődés a külső terek építészetétől – hála a fedélszerkezetekben rejlő lehetőségek szinte korlátlan kitágulásának – egyre inkább a városrész méretű megaprojektek pszeudo-közterületeinek belső építészete felé tartana.

Az átmeneti tér mint kulturális változó

A városépítészet másik fontos témáját a nyilvánosság szempontjából eltérő használatú terek különböző típusai közti *kapcsolatok* képezik. A *kapcsolati terek* önálló eseményterré vagy tértartománnyá is válhatnak, ami igazolja, hogy önálló, jóllehet csomóponti jellegű térféleségről van szó. Az átmeneti tér mindig két, a nyilvánosság szempontjából különböző használatú tériség találkozásának és áthatásának színtere. Az áthatás terében létrejövő zsilipszerű, közvetítő vagy csomópont jellegű tér mindkét irányban világossá teszi a tér használatának megváltozott jellegét. Ha a tér „territórium”-okra differenciálódik (Hall 1975), akkor a köztük szükséges kommunikáció önmagában is *újabb eseményteret* hoz létre, amit térben és építészetiileg is artikulálni kell. Az átmeneti tér (the *in-between* vagy *transition area*) kulcsfogalma a *küszöb (threshold)*. Egzisztenciálisan mind a közösségi, mind a magánterek hajlanak az elidegenedésre, ezért a lényeg, ami életet adhat, a *kapcsolatokon* múlik (Herzberger, 1991). A küszöb biztosítja nemcsak a relatív elhatárolást, hanem a két szféra közti kommunikációt is. Ebben az értelemben maga a *fal* is a küszöb kategóriájához tartozik, mert betöltheti a teljes elzárkózás szerepét, de a rajta lévő „csomóponti” jellegű létesítmények, nyílások, bejáratok, kapuk, ajtók, ablakok, valamint az ezt hangsúlyozó térmodulációk, előterek, lépcsők, hidak stb. révén a *kommunikáció* eszközei és építészeti megtestesülései is lehetnek. Az átmeneti tér mint küszöb a be- és kimenet, a megérkezés és eltávozás, az

elzárkózás és a megnyílás napi liturgiájának kerete. Az átmeneti tér és létesítményei az építészet egyik legfontosabb kulturális változója, amelynek feladata – az adott társadalmon és kultúrán belül – a territóriumok közti feszültség oldása, illetve az ezzel kapcsolatos viselkedésminták térbeli-építészeti keretének megteremtése és szabályozása. Az építészet mindig is a kultúra hordozója volt.

Az átmeneti tér kulturális változatainak illusztrálására befejezésül csak néhány példát említünk – ami talán rávilágít az ilyen jellegű kutatások fontosságára. Plasztikusan mutat rá a privát és a közösségi szféra közti viszony építészeti megformálására pl. a mediterrán iszlám átriumos ház és az andalúziai átriumos ház bejáratának összevetése. Az előbbi célja a hermetikus elzárkózás, amelyet nemcsak a zárt és tömör kaputest szolgál, hanem az is, hogy a kaput egy Z alakban megtört folyosó követi; ennek célja az, hogy megakadályozza a bepillantást az udvarba. Ebben a megoldásban a tradicionális iszlám családi életnek a társadalmi élettől való merev elhatárolódása fejeződik ki. Az andalúziai példa ennek ellentéte: míg iszlám kultúrkörben a kapu az épület utca felőli homlokzatsíkján, addig Andalúziában az épület udvar felőli homlokzatsíkján helyezkedik el. Míg az iszlám kapu mindig tömör, az andalúziai kapu áttört kovácsolt vas. A kapuhoz az utcáról egy nyílt kapuáthajtó vezet, az utcáról bárki benézhet az udvarra. Az elzárkózást egy barátságos nyitottság váltja fel, a magán- és közösségi tér áthatása itt alapvetően más jellegű megoldásban ölt testet. A magyar falvakban és kisvárosokban elképzelhetetlen, hogy a házba az utcáról lehessen belépni: még zárt sorú beépítés esetén is csak a kapuáthajtó után, az udvarról nyílik bejárat – ellentétben pl. a tradicionális angol sorházzal, ahol csak a *basement* előtti süllyesztett térsáv fölött átvezető hídról lehet belépni a lakásba. A székely kapu és a „könyöklő” magasságában kiépített kerítés – mint köztudott – önmagában is egy olyan gazdag „eseményteret” képvisel, amelynek szakrális és praktikus jelentései is vannak: a kapu áldást mond a bemenőre és a kimenőre (és ezzel az ókori Janus, a kapu istenségének szerepét veszi át), az egyébként tömör kerítés pedig olyan magas, hogy azért a gazda szóba elegyedhessen az utcán járókelő komájával – anélkül, hogy be kelljen hívnia. Amikor a hollandok kiűzték a spanyolokat, divatba jött alacsony parapet magasságú, hatalmas utcai ablakokat nyitni az utcára, hogy az arra járók benézhesse a nappaliba, és megcsodálhassák a hajdani harcok kiállított emlékeit, és persze meggyőződhessenek lakóik gazdagságáról. A holland családi házakon az utcáról ma is be lehet látni a nappaliba, sőt, átlátni a hátsó kertre, és ha van is függöny, azt este sem húzzák be. És amikor közép magas házat építenek, a parapet a legfelső emeleten is alacsony; így szokták meg. Külön tanulmányt érdemelnének a különböző előkertek és előterek mint kulturális változók. A példákat még lehetne folytatni, de a lényeg az, hogy a kapu és közvetlen környezete az egyik legfontosabb átmeneti tér típus, amelynek megoldásában évszázados társadalmi és kulturális szokások öltönek testet.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ashihara, Yoshinobu: *Exterior Design in Architecture*. Van Nostrand Reinhold Company, New York, 1970.
- Ashihara, Yoshinobu: *The Aesthetic Townscape*. The MIT Press, Cambridge, MA, 1988.
- Bollnow, O. F.: *Mensch und Raum*. Kohlhammer, Stuttgart, 1963.
- Frampton, Kenneth: *Modern Architecture, a Critical History*. Thames and Hudson, London, 1980.
- Frampton, Kenneth: Toward a Critical Regionalism: Six Points of an Architecture of Resistance. In: *The Anti-Aesthetic: Essays on postmodern culture*. Bay Press, Port Arkitektens Forlag, Kopenhagen, 1996.
- Giedion, Sigfried: *Space, Time and Architecture*. The MIT Press, Cambridge, MA, 1941.
- Granasztói Pál: *Város és építészet*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1960.
- Habraken, Nikolas: SAR 73: The Methodological Formulation of Agreement in the Design of Tissues. *DMG-DRS Journal*, vol. 7. no. 3, 1973.
- Hajnóczy J. Gyula: *Vallum és intervallum*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Hamvas Béla: *Az öt génusz*. Életünk Könyvek, a Magyar Írók Szövetsége Nyugat-magyarországi Csoportja, 1988.
- Heidegger, Martin: Bauen, Wohnen, Denken. In: *Vorträge und Aufsätze Günther Neske*. Pfullingen, 1954 Neske.
- Heidegger, Martin: *A műalkotás eredete*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Herzberger, Herman: *Lessons for Students in Architecture*. Uitgeverij 010 Publishers, Rotterdam, 1991.
- Jámbor Imre: Kertépítészeti tér, szabad tér, zöld tér. *Tájépítészet, tudományos szakmai folyóirat* I. évf. 1. szám, 2000. szeptember.
- Jencks, Charles: *The Architecture of the Jumping Universe*. AD. Academy Editions, London, 1995.
- Kerékygártó Béla (szerk.): *A mérhető és a mérhetetlen – építészeti írások a huszadik századból*. Typotex, Budapest, 2000.
- Krier, Robert: *Urban Space*. Academy Editions, London, 1979.
- Kunszt György – Klein Rudolf: *Peter Eisenman*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999.
- Lynch, Kevin: *The Image of the City*. The MIT Press, Cambridge, MA, 1960.
- Meggyesi Tamás: *A városépítés útjai és tévútjai*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- Meggyesi Tamás: *Az alföldi halmazos települések morfológiája*. ÉVM megbízás – kézirat. Budapest, 1989.
- Meggyesi Tamás: *Bartina*. Szekszárd Város Önkormányzata (kézirat, 1990)
- Mezei Árpád: *Építészelméleti könyvecske* (válogatta Barna Imre). N & n, Budapest és Ági Clark, New York, 1996.
- Norberg-Schulz, Christian: *Intentions in Architecture*. MIT Press, Cambridge, MA, 1965.
- Norberg-Schulz, Christian: *Existence, Space and Architecture*. Praeger Publishers, New York 1971.
- Norberg-Schulz, Christian: *Genius Loci. Towards a Phenomenology of Architecture*. Academy Editions, London, 1980.
- Rapoport, Amos: *Human Aspects of Urban Form*. Pergamon Press, Oxford, New York stb. 1977.
- Rapoport, Amos: Spatial Organization and the Built Environment. In: *Companion Encyclopedia of Anthropology, Culture and Social Life* (ed. Tim Ingold). Routledge, London, 1994.
- Rowe, Colin – Koetter, Fred: *Collage City*. MIT Press, Cambridge, MA, 1978.
- Rowe, Colin – Slutzky, Robert: *Transparency* – selected parts, with comments by Bernard Hoesli. Birkhäuser, Basel, 1997.

- Schneller István: A tér megragadásának két meghatározó kísérlete korunkban M. Heidegger és O. F. Bollnow írásaiban. *Építés-Építészettudomány* 17 (1985), 3–4, 467–480.
- Schneller István: *Az építészeti tér településszintű értelmezésének lehetőségei és korlátai*. Kandidátusi értekezés, Budapest, 1989.
- Schneller István: *Az építészeti tér minőségi dimenziói*. Librarius, 2002.
- Sedlmayer, Hans: *Verlust der Mitte. Die bildenden Künste des 19. und 20. Jahrhunderts als Symptom und Symbol der Zeit*. Otto Müller, Salzburg, 1948.
- Semper, Gottfried: *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten oder praktische Aesthetik. Ein Handbuch für Techniker, Künstler und Kunstfreude*. Erster Band: *Textile Kunst*. Verlag für Kunst und Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1860.
- Szentkirályi Zoltán: A térművészet történeti kategóriái. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 11 (1967) 2, 263–314.
- Szentkirályi Zoltán: *Az építészet világtörténete I–II*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1980.
- Venturi, Robert: *Complexity and Contradiction in Architecture*. New York 1966, London 1977. Magyarul: *Összetettség és ellentmondás az építészetben*. Corvina, Budapest, 1986.
- Vidor Ferenc: Az építészet teljességéről. *Építés-Építészettudomány* 1 (1969) 1–2, 63–74.
- Vidor Ferenc: *Az építészet innen és túl*. Gyorsjelentés Kiadó Kft. Budapest, 1994.
- Webber, Melvin: The urban place and the nonplace urban realm. In: *Explorations into Urban Structure* (ed. by M. Webber). University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1967.
- Zevi, Bruno: *Architecture as Space*, ed. by Parry Joseph A. New York, 1957.

URBAN SPACE

Summary

After an introductory chapter of the theoretical studies concerning urban space (published in vol. XXX, issue 1–2), this is an anthology from the book “Urban Space” published by the University Press in January 2004. The first chapter is a phenomenology of the urban space. The analysis is based on the distinction of Heidegger between *place* (Ort) and *space* (Raum), extending the famous bridge-comparison to the potential role of the buildings in communicating their environment and thus representing the principle of *solidarity*. While space is implicitly a static experience, *being on the way* represents a particular art of space. As a very important but neglected function urban space also embodies the *relations* between urban artefacts. But as the solidarity and the spatial relations are getting weaker in our times, we can speak of a kind of “loss of place” well expressed by the American term “disjointed incrementalism”.

The other chapter of the book represented in this volume is about the nature of *spatial context* between urban artefacts. Based on the contextualistic approach context is explained as an *urban fabric* formed by five spiritual dimensions: the *chaotic*, the *organic*, the *rational*, the *emotional* and the *symbolic*. The organization of space is described by morphological archetypes as the *heap* (random dispersal of elements), the *group* (integrated elements), the *block* (double rows of parcels), the *linear* (as the street) and the *polar* organisation of elements. The actual arrangements may be interpreted as a combination and interaction of the spiritual dimensions and the morphological archetypes. Based on the possible figure–ground relations of *mass* and *void* it gives the opportunity to create a kind of *contextual typology* of urban space – giving priority to the context as opposed to the usual formal approach.

Keywords: urban design, urban architecture, theory of space, theory of architecture